

Türkiye’de Neoliberalizm, Kürt Meselesi ve Tuzla Tersaneler Bölgesi

Tuzla Araştırma Grubu*

Terry Eagleton “Kapitalizm, henüz hiç var olmamış bir insan türüne ihtiyaç duyar” (2004: 28) dediği vakit Tuzla Tersaneleri meselesini biliyor olsaydı, muhtemelen şu şekilde devam ederdi: Artık kapitalizm, -iş güvenliğine harcama yapılmadığından ötürü- işçi arkadaşı yanında öldüğünde dahi susup işine devam etmesi gereken bir insan türüne ihtiyaç duymaktadır. Kayıt altına geçenler ve geçmeyenlerle beraber 1990 başlarından bu yana Tuzla’da iş cinayetleriyle ölüme yollanan işçilerin sayısının 120 civarında olduğu düşünülecek olursa, kapitalizmin, “henüz hiç var olmamış bir insan” türüne ulaşma iddiasında ne kadar ısrarcı olduğu görülecektir.

Bu ısrarın arkadasında yatan dinamikleri kavramanın yolunun Türkiye’nin ve Kürtlerin yakın tarihini kavramaktan geçtiği düşüncesinden yola çıkılacaktır. Bu arada ele alınan ne kadar yakıcı bir ihtiyaç olduğu ortaya çıkacaktır. *Birinci* bölüm, Tuzla’yı anlamamıza imkân tanınması hasebiyle *bu noktaya nasıl gelindi* sorusuna etraflıca cevap arayan bir zeminde yürütülecek olan tartışma çerçevesinde, Türkiye’de neoliberal hegemonyanın kurulması sürecini tarihsel açıdan inceleyen ve aynı bağlam içerisinde Kürt meselesini sorunsallaştırma amacı taşıyan mütevazı bir çaba olarak okunmalıdır. *İkinci* bölümde ise Türkiye’deki Kürt toplumunun neoliberal öncesi dönemden yakına kadar deneyimlediği sosyo-ekonomik ve politik dönüşümlerin bir muhasebesi yapılacaktır. Zorunlu Kürt göçünün *neden ve nasıl* ortaya çıktığı sorusuna cevap aramanın yanısıra, göçün niteliği itibarıyla neoliberalizm ile göç sonrası süreçte- sert bir şekilde yüzleşen Kürtlerin iş hiyerarşisinin alt basamaklarında yer almalarının sebepleri tartışılacaktır. *Üçüncü* bölümde ise, Tuzla Tersaneler Bölgesi meselesi kapsamında; iş cinayetlerinin ve kazaları-

* Tuzla çalışmasını gerçekleştiren ekip şu isimlerden oluşmaktadır: Serap Altun, Harun Ercan, Ayhan Işık, Onur Öztürk ve Mehmet Polatel. Yazının editörlüğünü Harun Ercan yapmıştır.

nın sebepleri, taşeronlaşma olgusu, Tuzla'daki Kürtlerin toplumsal yaşamlarında karşılaştıkları ayrımcılıklar ve işçi sınıfı mücadelesinin kazanımları gibi başlıklar ekseninde bir tartışma yürütülecektir. Bu başlıklar işlenirken, *Toplum ve Kuram* bünyesindeki *Tuzla Araştırma Grubu*'nun Tuzla tersanelerindeki Kürt işçilerle gerçekleştirmiş olduğu derinlemesine görüşmelerin analizinden çıkan veriler ile konu hakkında ortaya konan ikincil kaynaklar ele alınmaktadır. Bu üç bölüm ile amaçlanan esas nokta, neoliberal dönem içerisinde gerçekleşen hegemonik dönüşümlerin izdüşümlerini görmeye olanak tanıyan Tuzla Tersaneleri meselesini bir vaka çalışması olarak analiz çerçevesine oturtmaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. Hegemonik Projeler ve Kapitalist Devlet

Birbirinin içinde çoğalmakta olan Tuzla tersaneleri, Kürt meselesi ve sınıf mücadelesi gibi olguları ilişkisel bir şekilde kavramak amacıyla, Antonio Gramsci'nin öne sürmüştüğü "hegemonya" kavramı etrafında şekillenmiş olan teorik tartışmalar üzerinden klasik Marksist literatür içerisinde karşılığını bulmakta zorlandığımız kimi noktalara ışık tutmak mümkün olabilir.¹ Doğrudan üretim ilişkileri üzerinden şekillenmeyen ve etnik/ulusal kimliğe dayanarak ortaya konan toplumsal hareketlerin sınıf mücadelesi ekseninde nasıl konumlandırılması gerektiği meselesi, hâlâ Marksist yaklaşımlar için en girift alanlardan birini oluşturmaktadır. Gramsci'nin sunduğu teorik çerçeveye göre, kendine has özellikleri olan ve sınıf mücadelesiyle farklı kanallardan bağlantılı olsa da, sınıf mücadelesine indirgenmesi mümkün olmayan çeşitli demokratik halk mücadeleleri hegemonya mücadelesinin önemli bir parçası olarak ele alınmalıdır (Simon, 2001: 50-55). Sadece Gramsci külliyatına bağlı kalmak, bir ulus-devlet içerisinde kapsayıcı hegemonyanın kurulmadığı politik rejimleri anlamak konusunda yeterli olmayabilir. Bu noktada, Türkiye özelinde örnekleyecek olursak, Kürt hareketinin Türkiye'deki ulus-devlet hegemonyasına karşı geliştirdiği mücadeleyi sadece devlet ile kurmuş olduğu ilişkiye endekslemeden, sınıf mücadelesi bağlamında da yerli yerine oturtmak nasıl mümkün olabilir?

Bu soruyu tartmadan önce, etraflıca bir cevabın ortaya konmasını kolaylaştıracak olan ve Bob Jessop tarafından önerilen kavramsal ve nedensel araçların tespitini yapmak gerekmektedir. Kapitalist devletin biçimini belirleyen etkenler sermaye ile kurmuş olduğu ilişkilerle derinden bir şekilde alakalıdır.² Ek olarak, devlete karşı geliştirilen direnişin/muhalefetin toplumsal temeli ve devletin gücünü oturttuğu merkezdeki hegemonik projenin mizacı, kapitalist devletin biçimini belirleyen diğer faktörlerdir. (Jessop, 1990: 206-07). Türkiye'nin son 30 yılını düşündüğümüzde, kapitalist devletin yürürlüğe sokmaya çalıştığı hegemonik projeye karşı muhalefetin toplumsal ayakları olarak Türkiye'deki işçi sınıfı mücadelesini ve ulus-devlet projesini hedef alan Kürt hareketini işaret etmek gerekmektedir. Bu karşı-hegemonya oluşturma gayretleri, etkileşim içerisinde hegemonik projeye etki edip onu bi-

çimlendiren dinamikleri oluştururlar. Marksist devlet teorilerinde sıklıkla görülen yalnızca birikim stratejisine odaklanan bakış açısı, öncelikli olarak üretim ilişkileri ve böylece sınıf güçleri arasındaki dengeye odaklanırken, “hegemonik proje” kavramı, devlet ve sivil toplum arasındaki alanda iktisadi temelde kurulmuş olan ilişkiler toplamından daha geniş bir kapsama sahiptir³. Netleştirmek gerekirse, bu hegemonik projeler askeri olarak başarı kazanarak üstünlük sağlamaktan birtakım toplumsal reformları gerçekleştirmeye kadar, siyasi istikrar için sürekliliği sağlamaktan ahlâki kategorilere denk düşen yeniliklere ihtiyaç duyulduğu vakit müdahalelerde bulunmaya kadar uzanan geniş bir yelpazeye sahiptir (Jessop, 1990). Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, Jessop’ın hegemonik proje kavramı ile önerdiği sadece ekonomik alanı değil; siyasi, toplumsal ve askeri alana denk düşen dinamikleri de içermektedir.

Hegemonik proje kavramını birtakım tanımsal analizlerin ötesine taşımak ve dinamik bir çerçevede bu olgunun nereye takabül ettiğini anlaşılır kılmak için net bir soru ile başlamak faydalı olabilir: Hegemonyanın başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ne gibi faktörlere bağlıdır? Bob Jessop’ın bu soru için önerdiği cevabın *birinci* ayağında stratejik olarak önem arzeden güçlerin hegemonik projeye entegre edilmesi ve hegemonik projenin aksi şekilde ortaya konan politik iddiaların yadsınabilmesi için gereken bir zeminin yaratılması vardır. Örnekleme gerekirse, Türkiye’de Kürtlüğün bir mesele olduğu gerçeğinin pratik ve ideolojik zeminini on yıllarca reddeden ve Kürtlerin asimile edilmesini öngören hegemonik proje, bir yandan bu meseleyi 1950’li yıllardan itibaren sosyo-ekonomik azgelişmişlik sorunu olarak tanımlamışken (Yeğen, 1999), bunun aksini iddia eden politik girişimleri pasifize etmek konusunda başarısız olmuştur. Tersten okuma yapacak olursak, Türkiye’de ulus-devlet projesi, Kürt hareketinin 1970’lerde “Kürdistan bir sömürge” şiarıyla başlayan ve 1990’larda tavan yapan karşı-hegemonya kurma girişimlerinin üzerinde filizlendiği toplumsal tabanı ortadan kaldıracak hegemonik bir performans gösterememiştir. Bob Jessop’ın önemle üzerinde durduğu *ikinci* faktör ise, hegemonik güçlerin uzun dönemli çıkarlarını koruyan ve tâbi sınıfları kendisine bağlayan ulusal-popüler (*national-popular*) yapının ge-

- 1- *Hegemonya* kavramı hakkında genel bir bağlamda netleştirme yapacak olursak: “Hegemonya, bir sınıfın ve bu sınıfın temsilcilerinin, tabiyeti altındakilere zor ile rızanın kombinasyonunun aracılığıyla güç uygulamasına tekabül etmektedir” (Simon, c2003: 24).
- 2- Kapitalist devlet bir kurum veya organizasyon olarak kendisini sermayeden ayırtırken, “temsiliyet” (representation), “müdahale” (intervention) ve “ekleme” (articulation) biçimleriyle, sermaye ile kendisi arasındaki arabalucu-uzlaştırıcı çizgisini görünür kılmaktadır. Bu yöntemlere kapitalist devlet tarafından başvurulmasının esas amacı, özgül bir ekonomik büyüme modelini tanımlayan birikim stratejisinin uygulanabilmesi için gerekli koşulların sermaye için devlet tarafından sağlanıyor olmasıdır (Jessop, 1990: 207). Bu noktada, Türkiye’de, 12 Eylül Darbesi sonrası uygulamalar aracılığıyla neoliberal birikim stratejisinin konsolidasyonu için askeri müdahalede bulunanların ve sermayenin temsilcisi olarak serbest pazar ekonomisini yeniden ve istikrarlı bir şekilde kurarken emekçilerin gelirlerini düşürenlerin kapitalist devletin kurumları olan ordu ve Özal Hükümeti gibi aktörler olduğu hatırlanmalıdır.
- 3- *Hegemonik proje* kavramını açıklığa kavuşturmak gerekirse: “Hegemonik proje, belirli çıkarları olan tâbi toplumsal güçlerin, hegemonik gücün uzun erimli çıkarlarını güden ulusal-popüler programa yedeklenmesini başarılı bir şekilde gerçekleştirmeye denk düşmektedir. Bu projenin esas amacı politik, entelektüel ve ahlâki önderliğin ele geçirilmesidir (Jessop, 1990: 209).

rekliliğidir (Jessop, 1990: 209-210). Türkiye bağlamında ulusal-popüler projenin öğelerini örneklemek adına Türkiye Devleti'nin kurucu ideolojisi olan lâkin Cumhuriyet kurulduğundan bu yana hegemonik bir konsolidasyon gerçekleştiremeyen Kemalizm projesi ele alınabilir (Yeğen, 2001: 56-60).

Bu noktada vurgulanması gereken nokta şudur ki, hegemonik projeler yukarıda belirtilen gereksinimleri sağlayamadığı durumlarda politik ve ekonomik krizlere gebe kalır.⁴ *Tek-Uluslu* hegemonik proje, bir takım "sembolik ödüller" ve "materyal ayrıcalıklar" sağlayarak kendisine karşı geliştirilen muhalefeti tabiiyeti altına almaya çalışırken buna direnenlerin taleplerini, ortaya koyduğu ulusal-popüler iradeye yedeklemeye çalışır. Örnek olarak, yüksek maaşlar gibi materyal ayrıcalıkları sağlayarak işçi sınıfı mücadelesini ulusal-popüler iradeye dâhil edebilen ABD'nin Keynesçi dönemini düşünebiliriz. Bu noktada, Tek-Uluslu hegemonik projenin Türkiye'de yaratmak istediği dönüşüm için ortaya konan ideolojik çerçeveyi tartışmak gerekmektedir.

Türkiye'de, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana öngörülen ulusal-kimlik kavramının sınırları, sınıfsal tanımlamaları reddetmesine ek olarak seküler bir bağlama tekabül ettiğinden dolayı, Kürt kimliği ve İslami kimliğin tahakküm altına alınmasını gerektirmekteydi denilebilir (Keyman, 2005: 277). Bu noktada, Türk kimliği etrafında şekillenen ulusal-popüler iradenin karşı-hegemonya mücadeleleri ile tehdit edilmesi demek, politik krizlerin baş göstermesi manasına gelmektedir. Bu yüzden, Kürt meselesinin (etnik) dil farklılığıyla ve kimlik politikalarıyla ortaya çıkması demek, moderniteyi, toplumu devlet aracılığıyla dönüştürerek devlet ve toplum birlikteliğinin sağlanması olarak kuran Türk modernleşmesinin, devlet-merkezci söyleminin temsiliyet ve meşruiyet krizlerine girmesine sebep olmaktaydı (Keyman, 2005: 278). Esasen, yalnızca Kürt hareketinin yarattığı karşı-hegemonyanın sebep olduğu ideolojik meşruiyet krizlerine odaklanan bu tespitin daha kapsamlı bir şekilde ortaya konabilmesi için, sosyo-ekonomik dinamiklerle olan ilişkisinin de göz önünde tutulması gerekmektedir.

Tek-Uluslu hegemonya düzleminde kurulmaya çalışılan ulus-devlet projelerinin politik ve ekonomik krizler yüzünden başarısız olma durumu ortaya çıktığında, uzun erimli hegemonyanın devamı için "İki-Uluslu"⁵ hegemonik projelere yönelme zorunluluğu ortaya çıkar. Tek-Uluslu hegemonik proje, egemen sınıflara ek olarak, işçi sınıfını ve stratejik önem arzeden tüm toplumsal güçleri hedef aldığından ötürü kapsayıcıdır. Diğer bir deyişle, Tek-Uluslu hegemonik projeler, yayılcı ve kapsayıcı bir şekilde tabiiyetinde olan sınıfları/toplulukları sembolik ödüller ve materyal ayrıcalıklar sağlayarak ulusal-popüler mücadeleye katmaya çalışır. İki-Uluslu hegemonik proje ise "seçici" bir şekilde kapsadığı sınıfları veya stratejik toplumsal güçleri hedef alan yayılcı bir çizgi izler. Bob Jessop, İki-Uluslu hegemonik proje kavramını şu şekilde açıklığa kavuşturur: İki-Uluslu hegemonik projeler, avantajlı ulusun seçici bir şekilde ödüllendirilmesini ve kaynaklara erişimini kapsarken, diğer ulusun gücüne ket vurulmasını ve baskı altında tutulmasını gerektirmektedir (1990: 210-12). Materyal ayrıcalıklar dağıtma kapasitesinin kısıldığı ekonomik kriz gibi dönemlerde ve/veya demokratik haklar ek-

seninde ortaya çıkan mücadelelerin politik krizler yaratması durumunda, Tek-Uluslu projeden İki-Uluslu hegemonik projelere geçişler olmaktadır.

Türkiye’nin Özal dönemiyle beraber “İki-Uluslu” hegemonik projeye yöneldiğini söylemek mümkündür (Öngen, 2002: 60). Tam da bu noktada, “diğer” olarak kodlanan ulusun/toplumun Türkiye’deki karşılığının sadece Kürtleri kapsayamayacağını not düşmek gerekmektedir. Çünkü bu veçhede teorik ve ampirik analiz seviyeleri arasında bir uyum arama çabası, Jessop’ın önerdiği kavramı indirgemeci bir yaklaşım ile sınıf mücadelesi ekseninden koparmak manasına gelir. Bu yüzden, “diğer” ulusun Türkiye karşılığında emekçi ve işsiz yığınlardan oluşan Kürtlerin büyük bir çoğunluğunu yer alırken, Türkiye’nin Kürt olmayan proleter unsurların da aynı kategoride dâhil edilmesi gerektiğini görmek gerekmektedir.

Kürtlerin dezavantajlı ikinci ulus kategorisine dâhil edilmesine gerekçe oluşturan tarihsel sebepleri kavrayabilmek adına, Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde net bir şekilde görünür olan, “kültürel iş bölümü” (*cultural division of labor*) kavramı etrafında biçimlenen tartışmaları hatırlamakta fayda var.⁶ Michael Hechter, kültürel iş bölümü kavramını anlaşılır kılmak için şu şekilde bir tanım önermiştir: Kaynakların, iş pozisyonlarının ve ücretlerin-ödüllerin dağıtımına baktığımızda kültürel farklılığın ayırt edici bir rol oynayarak genel toplumsal katmanlaşma sistemi içerisinde görünür olmasıdır (1974: 1155-77). Bu meseleyi kapitalizmin eşitsiz gelişme mantığı içerisinde ele aldığımızda; eşitsiz kaynak ve güç dağılımının kristalleşmesi, kaynakların merkeze dağıtılması, yüksek statüye sahip işlerin merkez tarafından muhafaza edilmesi ve çevresel grupların sisteme girişinin reddedilmesi gibi sonuçların doğacağına işaret edilebilir (Hechter, 1973). Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan bu yana, Kürtlerin çoğunluğunun hem ekonomik olarak dezavantajlı statüsünde bulunduğunu, hem de etnik olarak dominant olan Türk kimliğine tabi kılınmaya çalışıldığını söylemek mümkündür⁷. Neoliberal dönem öncesinde de gözlenebilen, lakin neoliberal süreçte katmerleşen kültürel iş bölümü, Kürtlerin etnik olarak bastırılmasına ek olarak sosyo-ekonomik açıdan da az gelir getiren ve düşük statüye sahip işlere kanalize edilmelerini öngörmüştür.⁸

Toparlayacak olursak, bu çalışmanın Türkiye’de Kürt meselesinin neoliberal süreçte etraflıca anlaşılması için önerdiği çerçeve, Jessop’ın ve Hechter’in

-
- 4- Gramsci’nin hegemonya krizlerin ortaya çıkma koşullarına açıklık getirecek olursak: “Bu kriz, ya yönetilen sınıfın, uğruna geniş kitlelerin rızasını talep ederek veya zorla alarak giriştiği siyasi bir olayda (örneğin savaşta) başarısız olması sonucunda gerçekleşir (Tünay, 2002: 182-3).
  - 5- Bob Jessop’ın ulus (nation) kavramını sadece yaygın manadaki kullanımına indirgemediğine dair bir uyarıda bulunmak şarttır. Jessop’ın faşist rejimleri “İki-Uluslu” hegemonya projelerine örnek olarak göstermesinden bu kavramın kullandığı bağlam anlaşılabilir (1990).
  - 6- Buradaki “kültürel” kelimesiyle tanımlanan kategorinin, etnik kimliği içerecek bir şekilde kullandığı uyarısını belirtmek gerekmektedir.
  - 7- Hechter, kapitalist rejimlerde etnik politik hareketlerin ve etnik dayanışmanın, neden ve nasıl oluştuğu sorularına cevap ararken iki temel parametre kullanmıştır. Birincisi, belirli bir etnik grubun içinde yaşamakta olduğu ulus-devlet içerisindeki hâkim ulusla olan ilişkisi çerçevesinde, ekonomik olarak “avantajlı” mı yoksa “dezavantajlı” bir konumda durduğuna bakmayı önermiştir. İkinci olarak, çevresel kalan bölgenin hâkim etnik/kültürel yapı karşısında “dominant” veya “tâbi” olup olmadığına bakılması gerektiğine işaret etmiştir (1974: 1167).

önerdiği argümanların bir sentezidir. Tuzla Tersaneler Bölgesi örneğinde daha berrak bir şekilde görülebileceği üzere, etnik-kültürel iş bölümünü, Cumhuriyet döneminden bu yana ortaya çıkan ve neoliberal döneme devrolunan dinamiklerin bir sonucu olarak ele alınırken Kürtlerin çoğunluğunu İki-Uluslu hegemonik proje çerçevesinde “diğer” ulusun kapsam alanına, yani gücüne ket vurularak baskı altında tutulan ve materyal kaynaklara erişimi zorlaşan tarafa dâhil etmek gerekmektedir.

II. Neo-Liberalizm, Post-Fordist Dönem, Esnek Üretim

Neoliberalizmin dönüştürücü etkileriyle birlikte, uluslararası sermayenin ucuz emek gücüne bağlı olarak üretim mekânını çevre ülkelere kaydırıldığını ve işçi sınıfı mücadelesinin zemininin geleneksel toplumsal ağların yeniden üretilmesiyle değiştiğini söylenebilir (Harvey, 1996). Neoliberalizm ile liberal dönem arasındaki farkların nasıl ortaya çıktığını anlamak için şu soruyu yanıtlamaya çalışabiliriz: Bu geçiş süreci boyunca üretim ilişkilerinde, kapitalist devletin müdahil olduğu mekanizmalarda, sermayenin ve emeğin örgütlenmesinde ne gibi değişiklikler meydana gelmiştir?

Geçişle beraber gelen dönüşümlerin emek ve sınıf mücadelesi ekseninde yaratmış olduğu sonuçları David Harvey şu şekilde açıklamıştır: “Sınıf bilinci artık sermaye ile emek arasındaki düz ilişkisinden türemez; hiyerarşik olarak düzenlenmiş toplumsal ilişkilere dayalı akrabalık ya da klan benzeri sistem çerçevesinde, aileler arasında çatışmaların ve güç mücadelelerinin karışık alanında genişlemek zorundadır” (2006: 177). Başka bir ifade şekliyle, post-Fordist üretim tarzı işçi sınıfı mücadelesinin nesnel temelini dönüştürmüştür. Türkiye’de üretim ilişkilerinin ve istihdam biçimlerinin *esneklik*e geçişini birtakım göstergeler üzerinden takip etmek mümkündür. Bu noktada, 1980 sonrası dönemde, emek piyasasının “esneklik” doğrultusunda yeniden düzenlenmesi kapsamında formel sektördeki sanayi işçilerinin hakları ve işçilerin emeğinin piyasa karşılığı en aza indirilirken, artan taşeronluk, sözleşmeli ve geçici işçilik ile emek piyasası enformelleştirilmiştir denilebilir (Yücesan-Özdemir, 2003). Resmi kayıtlara göre, 1985 yılında 20.000 olan sözleşmeli olarak çalışan kişi sayısı 1996 yılında 500.000 gibi bir sayıya ulaşmıştır (Cam, 2006: 95). Bu patlamanın arkasında yatan sebep, David Harvey’in, çirkeş işgücünün azalması olarak tarif ettiği ve sermayenin iş güvenirliliği gibi konularda daha serbest bir şekilde hareket etmesine olanak sağlayan bu düzen, sistemin *katılık*lardan arındırılması manasına gelmektedir.

Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde bu dönüşümün izleri net bir şekilde gözlenebilir. Emeğin örgütlenme şeklinin, iş hiyerarşisinin ve sınıf mücadelesinin doğrudan etkilendiği post-Fordist üretim ilişkilerinde artık belirleyici olan geleneksel toplumsal ilişkilere dir. Hemşehrlik, etnik/bölgesel/ulusal kimlikler ve ailevi bağların Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde istihdam biçimleri üzerinde bu kadar etkili olmasını da aynı düzlemde anlamak gerekmektedir.

III. Türkiye’de Neoliberalizm, Devlet ve Kürt Meselesi

Bu bölüm içerisinde; kapitalist devlet, Kürt hareketi, burjuvazi ve sınıf mücadelesi etrafında şekillenen bir bağlamda, Türkiye’de neoliberalizmin kon-

solide edilmesi sürecini tartışmayı gerekli görmekteyiz. Bu çizgide, Türkiye’nin girdiği neoliberal süreçte, kapitalist devletin Kürt hareketi başta olmak üzere işçi sınıfı mücadelesi ve Siyasal İslam’ın yükselişiyile ortaya çıkan kronik hegemonya krizleriyle imtihanını ele almayı elzem görüyoruz.

Neoliberal geçişin öncesi döneme bakılırsa, artı değer üretimine ket vuran 1970’lerdeki işçi sınıfı mücadelesi ve politik krizlerin habercisi olan henüz fizilenmeye başlamış olan ulusal Kürt hareketinin varlığında, Türkiye’deki pazar ekonomisinin kapitalist ilişkiler üzerinden bugünkü biçimiyle dünyaya entegre olması pek mümkün görünmemekteydi. Bu yüzden, 1980 öncesinde içe dönük birikim modelinin kronikleşen krizlerinin etkisi sürerken Türkiye burjuvazisi, ordu ve uluslararası kapitalist aktörlerin ittifakıyla, Türkiye’nin neoliberalizm ile ilişkisi 12 Eylül Askeri Darbesi aracılığıyla kurulabildi. Bu askeri darbenin, örgütlü toplumu adeta ezilip geçtiği, devrimci işçi sınıfı mücadelesini kırma uğrattığı ve 1970’lerde “Kürdistan bir sömürge” teziyle ivmelenmiş Kürt hareketini daha da radikal bir çizgiye ittiği söylenebilir. 12 Eylül sonrası dönemde yeniden kurulan ulus-popüler iradenin öngördüğü ideolojik çerçeveyi, 12 Eylül öncesi dönem boyunca biriktirilen meşruiyet korkularının izdüşümü olarak, Özal dönemine damgasını vuran muhafazakârlıktan ve milliyetçilikten mamul olduğu (Öngen, 2002) şekliyle konumlandırmak mümkündür.

Türkiye’de neoliberalizmin dönemselleştirmesini yapmak gerekirse, zincirlerinden kopmuş olan serbest piyasacılığının ve özleştirme çabalarının ilk aşamasını Özal dönemi boyunca, ikinci dönemini ise 1990 sonlarında gelişen süreçte AKP’nin öncülüğünde tesis edildiğini söyleyebiliriz. 1980’lerde vücuda gelen bu ilk aşama, 12 Eylül darbesinden hemen sonra, uygulamaya konan sosyo-ekonomik politikalar ile emeğin piyasa değerini düşürerek stabiliteyi sağlayabilmiştir. 12 Eylül öncesinde, emeğin piyasadaki değerini düşürmeye yönelik hamleler, işçi sınıfı mücadelesi ile karşılaşmakta, politik ve ekonomik istikrarsızlık rejiminde sermayenin istediği doğrultuda ekonomik süreklilik sağlanamamaktaydı. Bununla beraber, neoliberalizmin olmazsa olmazı olan, finansal kapitalizme doğru Türkiye’nin ilk ciddi yönelimleri 1980’lerin son demlerinde görülmüştür. Bu yönelimleri ekonomi literatürünün dili üzerinden anlamaya çalışacak olursak, kamu harcamalarını karşılamak için sermaye hesabının (*capital account*) deregülasyonu ile ivmelenen finansal liberalleşme süreci işaret edilebilir (Akyüz ve Boratav, 2003). Sermayenin serbestçe dolaşabilmesini sağlayacak olan sermaye üzerinden serma-

8- Bu noktada önemli bir uyarı yapmayı gerekli görüyoruz. Kürtlerin etnik kimliklerinin kamusal olarak ifade edilmesinin yasaklanması dolayısıyla, kültürel iş bölümünden azade olmanın etnik/ulusal kimliğin siyasi ve kültürel tercümelemelerine girişmekten uzak durulması sonucunda mümkün olmuştur. Buna paralel olarak, hegemonik projeye tanınan materyal ayrıcalıklar üzerinden dâhil olan Kürt elitlerini kapsamayan bir sosyolojik analiz yaptığımızı belirtmek gerekmektedir. Nitekim Michael Hechter’in kullanmış olduğu parametreler üzerinden düşünecek olursak, çoğunluğu etnik/kültürel olarak hâkim olan Türk kimliğine tâbi olarak kalan Kürt elitleri, ekonomik olarak avantajlı konumda olmaları yüzünden yapmış olduğumuz analizin öte tarafına düşmektedir. Bu konuda yapılan çalışmaların azlığı dolayısıyla öne sürmüştüğümüz argümanı destekleyecek tezlerden faydalanmaya çalışmanın zorluğu bir yana dursun, bu konu başlı başına incelenmeye değer bir konudur.

ye kazanmanın çağı, 1980 sonlarından itibaren Türkiye’de hüküm sürmeye başlayacaktı. Türkiye’nin içe kapanık ve korumacı sermaye birikim stratejisinin 1980 sonrasında dışa dönük ve ihracat merkezli bir yola çevrilmesinin ideal kapitalist gelişmelere nazaran fazlasıyla dengesiz bir şekilde ve hızlı gerçekleştiğine ilişkin değerlendirmeler mevcuttur (Öniş, 2006). Her ne kadar dengesiz ve hızlı bir şekilde uygulamaya geçilse de, 1980’ler dönemi boyunca neoliberalizmin Türkiye’de ciddi bir direniş veya muhalefet ile karşılaşmadan tedrici bir şekilde tahakkümünü kurmakta olduğu söylenebilir.

1980’ler sonunda, yani Türkiye’nin Kürt Bölgesi’ni kavuran politik şiddet ikliminin etkisini göstermeye başlamasından önceki aralıkta, neoliberalizmin Kürtleri selamlama şekli 1960’lardan bu yana inişte olan sosyo-ekonomik parametrelerin ivmelenecek kötüye gitmesine işaret etmekteydi.⁹ 1979’da, Gayri Safi Milli Hâsıla bazında Türkiye illeri sıralamasının orta kısımlarında bulunan Kürt illerinin 1986 yılına gelindiğinde diplere doğru çekilmesi süreci başlamıştı (Sönmez, 1990: 193). Kapitalist devletin, neoliberal süreçte, bir aktör olarak kapsamlı bir şekilde endüstriyel yatırımlara, sağlık ve eğitim harcamalarına girişmeyeceği aşikâr olan bir dönemde Kürt Bölgesi’nin az gelişmişlik meselesine dair bir çözüm üretebilmesi pek mümkün görünmemekteydi. Bu noktada şu soruyu sormayı elzem buluyoruz: Neoliberal dönüşümün Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgenin sosyo-ekonomik dinamiklerine nasıl bir etkisi oldu? Bu yazının ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde cevap verilecektir, ancak kısaca cevaplamak gerekirse; tarıma yönelik devlet desteğinin çekilmesi, hayvancılık ekonomisinin et ihracatına yönelmesi yüzünden inişe geçmesi ve devletin sanayi yatırımlarının azalması sonucunda Kürtlerin yaşamlarını idame ettirebilmek adına metropol bölgelere göç etmeye mecbur bırakılması olarak cevap verebiliriz. Görüldüğü üzere, 1980’lerin sonuna gelindiğinde, Kürtlerin, Türkiye’de benzer bir süreci yaşayan diğer halkların emekçi yığınları gibi kapitalist devletin İki-Uluslu hegemonik projesinde dezavantajlı konumda tutulduğuna dair fazlasıyla işaret vardır.

Türkiye’nin neoliberalleşme serüveni üzerinden devam edecek olursak, 1980 sonlarında Bahar Eylemleri’nde somutlaşan örgütlü sınıf mücadelesinin emek ücretleri üzerinde baskılar kurarak başarı elde etmesi ve ihracatı destekleyen siyasaların enerjisini yitirmesi sonrasında neoliberal politikaların ivmesini kaybettiğini kaydetmek gerekmektedir (Ercan ve Oğuz, 2007: 175). Burada önemli olan nokta, 1980 sonlarında canlanma emareleri gösteren sınıf mücadelesini nasıl konumlandırmak gerektiğidir. Bahar eylemlerinin, Türk-İş reformizmini aşan bir militanlaşmaya yönelmesinin sebeplerinden biri olarak 1980 boyunca Özal döneminde yürütülen, kapitalist devletin işçilerle uzlaşmazlık politikasının etkilerini not düşmek önemlidir (Akkaya, 2002). Bahar eylemlerinde işçilerin kazanımlarını, sermayenin ve kapitalist devletin geri adım atmasının arkasında yatan nedenleri anlamak için Jessop’ın hegemonik projelere dair düştüğü notu hatırlamakta fayda var. Kapitalist devlet, uzun vadeli hegemonik projenin salâhiyeti için -kriz zamanlarında- kısa dönemli tavizler vermeye meyillidir ve bu durum kapitalist devletin “yapısal seçiciliği” olarak kavramsallaştırılmıştır (1990: 210). Ücret-maaşların yükseltilmesi, uzun erimli varlık mücadelesi veren hegemonyanın sı-

nıf mücadelesiyle yıpratılmasını engellemek için verilen bir taviz olarak ele alınmalıdır. Nitekim bu tavizin çok fazla vakit geçmeden geri alındığını da hatırlayacak olursak, Jessop’ın hegemonik projenin yapısal-seçici karaktere sahip olduğuna yönelik vurgusundan ne anlaşılması gerektiği kolaylaşacaktır. Bu meseleyi somutlaştırmak için, Korkut Boratav’a müracaat edebiliriz: “1989’u izleyen yıllarda burjuvazi, ücret-maaşlarda meydana gelen ilerlemeleri telafi edecek kimi mekanizmaları da işletebildi. Özel sektörde işten çıkarma ve sendikasılaşma yoğunlaştı. İş yasalarının uygulanamayacağı istihdam biçimleri genişledi... Sendikal harekette gözlenen canlanma iki yıl içinde işsizlik tehdidinin katkısıyla duraladı” (2006: 177). Boratav’ın belirtmiş olduğu kapitalist devlet ile sermayenin işbirliğinde gerçekleşen müdahaleleri sadece işaret etmekle kalmayıp sonuçlar açısından da ele almak gerekiyor. 1994 yılına gelindiğinde, işçi ücret-maaşlarının 1980 seviyelerine gerilediğini göz önünde tuttuğumuzda, işçi sınıfı mücadelesinin mevzi kaybettiği sonucuna ulaşabiliriz (Yücesan-Özdemir, 2003: 190). Sadece ekonomist amaçlar için yürütülmeyen işçi sınıfı mücadelesinin kazanımlarını 1990 ortalarına taşıyamadıklarına dair bir teşhis yapılabilir.

Sunmuş olduğumuz bu analiz çerçevesini ekonomist ve sendikalist göstergelerle kısıtlandırmak yerine, devrimci işçi sınıfı mücadelesinin 1990’lardaki konjonktürel durumunu da hesaba katmanın zaruri olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Nitekim 1995 ve 1996 yıllarında gerçekleşen 1 Mayıs eylemlerinin ele alınması durumunda, zorunlu göç sürecinden sonra kentlere akan Kürtlerin kattıkları enerjiyle birlikte 12 Eylül’den bu yana gerçekleştirilmiş en kitlesel eylemlerin ortaya konduğu söylenebilir (*Köz Gazetesi*, 2004). Daha da önemlisi, sendikaların reformist bir şekilde pozisyon almalarını eleştirel bir çizgiden eyleme dönüştürebilen devrimci işçi sınıfı mücadelesi, çoğunlukla enformel sektörlerde çalışan ve İki-Uluslu hegemonik projenin ezilen ulus tarafında konumlandırılan Türk ve Kürt emekçilerden oluşmaktaydı. Türkiye’de 1990’ların ilk yarısı üzerine fikir yürütmek, hâlihazırda –Kürt meselesi de dâhil olmak üzere- devam eden ve kronik hegemonya krizleri yaratan birçok tartışmalı konuya girme imkânı sağlayabilir. Tim Jacoby’nin Michael Mann’e müracaat ederek, Türkiye’nin yakın dönemini anlaşılır kılma çabası “otokratik militarizm” olarak nitelendirdiği bir kavram çerçevesinde şekillenmiştir. Bu kavramın tanımı kapsamında, militarizmin sivil siyaseti fazlasıyla aşan ajandası dâhilinde; sendikalara, grevlere ve diğer örgütlü mücadelelere kamu düzenini/asa-yışı bozdukları gerekçesiyle, tehdit unsuru olarak bakmak vardır (Jacoby, 2004: 153). Türkiye’de 1980 sonlarında gerçekleşen militarist

9- Kullanmış olduğumuz *Kürt Bölgesi* kavramının tekabül ettiği coğrafyayı tanımlamak adına, Osman Aydın’ın, Türkiye Kürtleri üzerine yaptığı çalışmada yer alan demografik analizlere müracaat etmeyi gerekli görüyoruz. Türkiye’nin Kürt Bölgesini, Kürt nüfusunun yoğunluğu ve il bazındaki yaygınlığı esasında inceleyen bu çalışma, üç farklı başlık altında *Kürt Bölgesi* kavramını netleştirmemize yardımcı olmaktadır. [1] Kürt nüfusunun çoğunlukta olduğu iller: Adıyaman, Ağrı, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Muş, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Tunceli ve Van. [2] Büyük bölümünde Kürt nüfusunun olduğu iller: Erzurum, Iğdır, Malatya ve Kars. [3] Kürt nüfusunun azınlıkta olduğu iller: Ardahan, Erzincan, Sivas, Kahramanmaraş ve Gaziantep (Aydın, 2004). Kendi çalışmamız ekseninde, *Kürt Bölgesi* kavramı, her ne kadar il bazında yapılacak ayrımlar indirgemeci olarak nitelendirilebilecek olsa da bu yönde yapılan sıhhatli çalışmaların azlığına yaslanarak, birinci ve ikinci kategorinin kapsadığı illerin toplamı olarak ele alınacaktır.

dönüşümün etkilerine bakıldığında, 1990'lı yıllar boyunca örgütlü işçi sınıfı mücadelesini ve aynı zamanda Kürt hareketini hedef alan politikaların kaynaklarının birbirinden çok da farklı olmadığı bu aşamada söylenebilir.

“1990'lı yıllarda, Türkiye Devleti, politik şiddet ikliminin Kürt bölgesinde hüküm sürdüğü vakitlerde ne gibi sosyoekonomik ve politik stratejiler yürütülmekteydi?” sorusuna şöyle bir yanıt verilebilir: “Olağanüstü Hal Bölgesi'nin kontrolü bağlamında, PKK ile savaşmak gayesiyle ordu askeri alımlar yaparken, GAP gibi ekonomik kalkınma paketleriyle de bölge özelinde temsiliyet iddiaları devam ettirilip, koruculaştırma politikalarıyla bir yandan Kürt hareketi bölünürken diğer yandan da yaygın bir sınıf mücadelesinin oluşması engellenmiştir” (Jacoby, 2004: 153). Bu tespiti biraz açacak olursak, büyük çoğunluğu elektrik üretimi için gerekli altyapının kurulması için harcanan ve politik şiddet iklimi yüzünden yatırımları mütereddit bir şekilde konumlandırılan GAP projesinin, Kürt hareketinin yükselişine paralel bir şekilde devlet söylemine pelesenk olması, Jacoby'nin belirttiği Kürt Bölgesi'nde devletin uyguladığı temsiliyet politikasının bir örneği olarak anlaşılmasını gerektirir. Diğer taraftan, Jacoby'nin işaret ettiği bir diğer nokta olan koruculuk sistemi ile sadece askeri değil, devlet yanlısı Kürtler yaratılırken kapitalist devletin Kürt coğrafyası bağlamında içinde bulunduğu meşruiyet krizlerini bertaraf etmeyi amaçladığı da söylenebilir. Toparlayacak olursak, Türkiye Devleti'nin savaş döneminde Kürt Bölgesi özelinde uygulamaya koyduğu politik ve sosyo-ekonomik projeler, karşı-hegemonyanın ortaya koyduğu taleplerin (Türkiye sınırları içerisinde bir Kürt Devleti veya Kürt otonomisi) somut tabanını ortadan kaldırmayı amaçlarken temsiliyet politikalarıyla bölgedeki varlığını sosyo-ekonomik kanallardan sürdürme gayretleri olarak anlaşılmalıdır.

Tam da bu noktada işlenmesi gereken, Kürt hareketi ile Türkiye Devleti arasında yaşanan politik şiddet sürecinde milyonları arkasından sürükleyen bir toplumsal hareketin, Türkiye'nin neoliberal süreçteki hegemonik projeyi nasıl şekillendirdiği üzerinedir. Türkiye'de Kürt hareketinin en zirve noktasını yaşadığı 1990'lara, sadece politik ekonomi prizmasından bakan gözler genellikle çatışmaların yol açtığı askeri harcamaların devlet bütçesine verdiği yüzlerce milyar dolara varan zarardan dem vururlar (Bkz. Mutlu: 2002: 463-474). Bu meseleyi farklı bir düzlemde işlemekle beraber, bizim önereceğimiz çerçeve, Kürt hareketinin yarattığı karşı-hegemonyanın Türkiye'deki devlet ve sınıf yapılarını nasıl dönüştürdüğü üzerinedir. Bu noktada, 1980'lerin sonundan itibaren (Jessop'ın yapısal seçicilik olarak adlandırdığı kavram ekseninde) hegemonya krizlerinin atlatılabilmesi için - İslami burjuvaziyi bir yana bırakacak olursak- sermaye ile devlet arasındaki bağımlılık ilişkisinin arttığı ve uzun dönemli bir ittifak ile sonuçlandığı üzerinedir. Her ittifak gibi bünyesinde çatışmaları da barındıran bu ilişkinin etraflıca anlaşılmasını sağlamak amacıyla, “ordu-sanayi kompleksi” (*militray-industrial complex*) olarak kavramsallaştırılan olgunun Türkiye'nin neoliberal sürecinde izlerini sürmek, bu ilişkilerin değişim dinamiklerini anlamak açısından faydalı olacaktır.

Tim Jacoby, Türkiye'nin neoliberal sürecinde yeniden kurumsallaşan “ordu-sanayi kompleksi” kavramını şu şekilde tanımlar: egemen ekonomik sınıfın çı-

karlarını güvence altına almak adına, yüksek seviyedeki askeriyenin kapitalist çıkarlar için işbirliği yaparak, özellikle de silah üretimi, iletişim kanalları ve donanım gibi alanlara müdahil olmasıdır (2004: 131). 1987 yılında PKK'nin vermekte olduğu gerilla mücadelesinin kolay kolay üstesinden gelinemeyeceği anlaşıldıktan sonra, Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nın (TSKGV) kurulması Jacoby'nin belirttiği noktayı örnekler niteliktedir. Taha Parla'nın aktardığına göre bu vakfın amaçları; ulusal savaş sanayisini geliştirmek, savaş sanayisinde yeni dallar oluşturmak, silah ve savaş araç gereçleri olarak Türk Silahlı Kuvvetleri'nin savaşma kapasitesinin gelişimine katkıda bulunmak ve ulusun maddi ve manevi desteğini sağlamak olarak belirtilmiştir (2002: 75). 1980'lerde Türkiye'nin en büyük dördüncü, 1990'larda ise en büyük beşinci holdingi olan OYAK'ın (Parla, 2002) türevi olan bu yeni bürokratik yapılanmanın silah üretimine ve ticaretine bir girişimci olarak girmek için 1987 yılını seçmiş olmasını en büyük iç güvenlik tehdidi olan Kürt hareketinden bağımsız düşünmek oldukça zordur. “Sermayenin militaristleşmesi” ve “sermayeli ordular” gibi olguları ortaya çıkaran bu dönemin, siyaset üzerindeki gözlenebilen etkisini Taha Parla'ya müracaat ederek anlayabiliriz: “Yalnız askerin değil, sivil yönetici sınıfların da kültürüne dâhil olan militarizm içinde halk, ulusal eğitim sistemi, tüm siyasal söylemler, Kemalizm'in hegemonik ideolojisi, basın ve şimdilerde görsel-ışitsel medya aracılığıyla sistematik bir biçimde toplumsallaşmaktadır” (2002: 78). Parla'nın işaret ettiği bu çok boyutlu mekanizmanın, MGK gibi resmi yapılanmalar ile sivil toplum örgütü görünümünde olan ASAM (*Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi*) gibi kuruluşlar tarafından temsil edildiğini not düşmek mümkündür (Alim, 2006: 68-73).

Kürt hareketinin karşı-hegemonya mücadelesinin etkisiyle açılan politik-ekonomik alana dâhil olan ordunun, avantajlı ulusu hedef olarak yayılcı hegemonik çizgisini ortaya koyduğunu söylenebilir. Farklı bir deyişle, ordu-sanayi kompleksi etrafında şekillenen hegemonik söylem ve pratikler, “ayrılıkçı” Kürt hareketine karşı bir noktadan beslenerek Atatürk milliyetçiliğini merkeze alıp pasif devrim girişiminde bulunarak ulusal-popüler kolektif iradeyi yeniden kurmaya niyetlenmiştir. Pasif devrim, toplumsal ilişkilerin yeniden şekillendirilmesini ve toplum içerisinde doğan inisiyatiflerin etkisizleştirilip dominant politik liderliğe kanalize edilmesini kapsamaktadır. Yeniden örgütlenmenin ve yapılanmanın devletleştirildiği bu stratejide, alttan gelen halk mücadelesi tecrit edilip yok edilmeye çalışılırken, yöneten ve yönetilen ayrımı korunarak yeniden empoze edilir (Jessop: 1990, 212). Kürt hareketi ile İslamcı hareketin yaratmış olduğu hegemonik meşruiyet ve temsilîyet krizlerinin hegemonik projeye etkilerini anlamak için Necmi Erdoğan'ın neo-Kemalizm olarak nitelendirdiği girişime odaklanmak faydalı olacaktır. “Kemalizmin tarihinde görece yeni bir olgu olarak ‘sivil’ bir Kemalizm oluşumunun teşvik edilmesi, bu koşullarda gerçekleşmiştir. 1990'larda uygulanan ve 28 Şubat sürecinde zirvesine ulaşan resmi Kemalist restorasyon projesi Türkiye toplumsal formasyonundaki hegemonya bunalımına karşı devlet aygıtları içinden geliştirilen özerk bir tepkiyi temsil etmiş ve -Gramscici terimlerle- bir tür “pasif devrim’e yönelmiştir” (2001: 584). Bu yöneliş kapsamında, Kemalizm, kısmen 1930'lardakine benzer bir biçimde, yeniden, an-

cak bu kez hemen hemen tamamıyla Atatürk sembolizmi üzerinden, devletin esas aktör olduğu sistematik bir inşa ve islah programının ideolojik sabitleyenlerinden biri olmuştur (Yeğen, 2001: 69). Bu ideolojik hat daha kapsamlı bir şekilde ele alınacak olursa, bir 'sivil toplum' hareketi olarak 'Atatürk milliyetçiliği', 'laiklik' ve 'çağdaşlık' üzerine bina edilen Kemalist restorasyon projesinin kendisine popüler rıza devşirmesi ve hegemonikleşmesini esas hedef olmuştur (Erdoğan, 2001: 585). Neo-Kemalist projenin bir pasif devrim girişimi olarak ortaya çıkmasına neden oluşturan faktörler, Jessop'ın belirttiği manevra şavaşımdan sonra yürütülen pasif devrim girişimleri bağlamına oturmaktadır.

Bu noktada, 1990'larda kronikleşen hegemonik krizler sürecinde manevra şavaşlarına yönelen Türkiye Devleti ve uzantısı olan kurumlar, Kürt meselesi özelinde iki başat strateji uygulamışlardır. *Birincisi*, Kürt hareketine karşı koymak üzerinden biçimlenen ve devlet içerisindeki kurumsal güç dengelerinin yeniden örgütlenmesiyle sonuçlanan hattır. 1990'larda yaşanan savaş boyunca devletin ve paramiliter uzantılarının (JİTEM ve Hizbullah) işlemiş oldukları siyasi cinayetler, Kürt hareketinin karşı-hegemonyasını aşındırma stratejilerinden biri olarak not düşmek mümkündür (Öngen, 2002: 68). *İkincisi* ise akademik çalışmalarda "zorunlu göç" olarak geçen, milyonlarca Kürdün yerinden edilmesi stratejisi olarak düşünülmelidir (Jongerden, 2007: 151). Aslen, Türkiye Devleti'nin görünen ve görünmeyen yüzleriyle Kürt hareketine yönelik geliştirdiği stratejileri Gramsci'nin belirttiği manevra savaşları kavramı ışığında anlamak mümkündür. Manevra savaşı, işçi sınıfının doğrudan veya dolaylı bağlarının olduğu örgütlenmelerin ve/veya politik ve ideolojik hakimiyeti tehdit etmekle beraber yaygın bir şekilde kitlesel desteği olan demokratik mücadelelerin karşısında geliştirilmektedir (Jessop: 1990, 212-213). Manevra savaşı, İki-Uluslu hegemonik projeye ilişkili olarak, karşı-hegemonya mücadelelerinin karakterine göre şekillenerek ideolojik taarruz ile halk kitlelerinin kurdukları ilişkileri ve sahip oldukları çıkarları yeniden tanımlamak üzerine kurulmuştur. Bu noktada, Kürt hareketi tarafından 1970'lerde başlatılan ve 1990 sonrasında kitleselleşerek bir karşı-hegemonya unsuru haline gelen mücadelenin bugün dahi sürmekte olan manevra savaşına konu olduğu söylenebilir. 1990'ları göz önünde tutacak olursak, hem Kürt hareketine hem de Türkiye devrimci hareketine yönelik devlet ve paramiliter uzantıları tarafından ortaya konan stratejilerin, hem gerilla mücadelesini hem de şehirlerdeki örgütlü yapıları hedef aldığı not düşülmelidir.¹⁰

Gelişen bu sürece sonuç ekseninde bakılması durumunda, Kürtlerin yerinden edilmesinin metropol bölgelerde azımsanamayacak boyutta ucuz emek gücü yığılması yarattığı yönünde bir tespit yapılabilir. Bu noktada, ulusal-popüler iradenin meşru temelini sarsan Kürt meselesinin içerisinden doğan hegemonya krizlerinin ortaya çıkma süreçleri sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde incelenmek üzere bir köşeye bırakılıp, Kürt hareketinin oluşturduğu karşı-hegemonyanın kapitalist devlet ve sermaye bağlamında yarattığı sonuçlara odaklanılacaktır.

Birinci sonucu etraflıca kavramak amacıyla, kronik hegemonik krizlerle ge-

çen 1990’ların ilk yarısında ortaya çıkan ekonomik krizin bahsi geçen konjonktür içerisindeki rolünü tartmak icap etmektedir. Bu krizin ortaya çıkmasının esas sebebini yalnızca finansal değişimlerle değil aynı zamanda Sungur Savran’ın önerdiği gibi ekonominin “fazla ısınması” üzerinden anlamak gerekmektedir (Öngen, 2002: 72). Bu noktada, Türkiye Devleti’nin PKK ile girmiş olduğu silahlı çatışmanın devlet bütçesine getirdiği yükün tüm yakıcılığıyla bu ekonomik krizi derinleştirdiğini söylemek mümkündür (Bozarslan, 2000: 22). PKK’nin ortaya koyduğu silahlı mücadelenin devletin makro yapıları üzerindeki etkisini sadece devlet bütçesine getirdiği yükü anlamaya çalışmak, hem savaş sürecinde tüm iktidar ilişkilerine nüfuz eden devlet yapısı içerisindeki yeniden örgütlenmenin gözden kaçırılmasına, hem de devlet ve ordu içerisinde savaşın ekonomik giderleri üzerinden üretilen sermaye birikimiyle nemalanan kliklerin göz önünde tutulmasını engelleyecektir. Bozarslan’ın bu noktaya dair tespiti şu şekildedir: “Türkiye’de siyasi ağlar ve askeri klikler, iktidar yapıları içerisindeki pozisyonlarını şiddet aracılığıyla meşrulaştırmaya ve ulusal sembolizm oluşturmaya yarayan birbirinin ardı sıra gelen isyan-karşıtı teoriler veya ‘düşük yoğunluklu’ doktrinler tarafından, güç ağları içerisinde yapılandırılır ve yeniden üretilirler” (Bozarslan, 2000: 22). Devletin kendi içerisindeki çıkar grupları üzerinden yeniden örgütlenmesi ve savaş rantı yaratmasına ek olarak, Türkiye Devleti için 1990’lı yılların istikrarsız politik-ekonomi koşulları içerisinde -sermaye birikiminin süreksizliklere mahkûm kaldığı yıllar boyunca- egemen sınıfların çıkarlarını koruma misyonu üzerinden kendisini yeniden kurmuştur demek mümkündür. Ordu-sanayi kompleksi bağlamında yaşanan dönüşümün; sivil siyasetten egemen sermaye sınıfına, devlet bürokrasisi içerisinde oluşturulan kliklerden medyaya ve ulusal eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesinden neo-Kemalist karakterli pasif devrim girişiminin dolaşıma sokulmasına kadar uzayan bir düzleme tekabül ettiği belirtilmelidir.

Ajandasında ayrılıkçı/otonomist amaçlar bulunan Kürt hareketinin ortaya koyduğu karşı-hegemonya ile temelinden sarsılan hegemonik projenin bu askeri-politik krizi atlatmak için ürettiği reaksiyon, 1990’larda milyonlarca Kürdün Kürt Bölgesi’nden zorla göç ettirilmesini doğurmuştur. Zorunlu göç ek olarak, zorunlu haller ile iç içe geçmiş bir şekilde vuku bulan gönülsüz Kürt göçünü, devlet ve sermaye ilişkisi temelinde incelemeyen evvel yanıtlanması gereken bir soru hâlihazırda beklemektedir: Türkiye Devleti bu stratejiye başvurmasının altında yatan sebepler nelerdir? Bu soruya cevap vermeden önce, zorunlu göç uygulamasının Türkiye Devleti’nin kırsal alanlardaki Kürtleri koruculuk teklifi üzerinden tabiiyeti altına almaya giriştiğini lakin devletin Kürt Bölgesi’ndeki bu temsiliyet arayışlarının ancak kısmi olarak başarılı olabildiğini akılda tutmak gerekmektedir. Yöneltilen soruya verilecek cevap, zorunlu göç uygulamasının milyonlarca Kürtten müteşekkil

10- 1990’lardan itibaren PKK’nin geliştiği döneme paralel bir şekilde 1995-96 yıllarındaki 1 Mayıs’lara damgasını vuran Türkiye devrimci hareketinin, 1980 öncesindeki benzer bir kitleselleşmeden ziyade, Kürt hareketinin varlığının söz konusu olduğu politik konjonktür içerisinde önemli bir potansiyeli barındırdığını ve devlet tarafından bastırılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

bir coğrafyada, Kürt köylerinden lojistik ve insani destek olarak silahlı mücadele veren PKK'nin hegemonik yapılara yönelik oluşturduğu tehdit ile ilişkili olduğu yönündedir. Ayrıntılı bir şekilde sonraki bölümde ele alınacak nedenleri kısaca dillendirmek gerekirse, zorunlu göçün ortaya çıkma sebebi, Türkiye Devleti'nin şiddet tekelini hedef alan Kürt hareketiyle girmiş olduğu hegemonik mücadele kapsamında dolaşıma soktuğu reel-politik stratejilerden birisine gerek duymasıdır. Tam da bu noktada incelenmesi gereken diğer bir nokta, zorunlu göç sonrası süreçte Kürtlerin şehir merkezlerinde yığılmasıyla doğabilecek olası yeni sorunları karşısında Türkiye Devleti'nin nasıl bir strateji geliştirdiğine ilişkindir.

Zorunlu Kürt göçü sürecinde ağırlıklı olarak Kürt Bölgesi içindeki şehir merkezlerine göç eden Kürtlerin, göçün niteliği dolayısıyla Kürt hareketi ile kurmuş oldukları ilişkinin güçlenmesi ön kabulünden yola çıkılması, şehirlere taşınan mücadeleye karşı Türkiye Devleti'nin geliştirdiği stratejinin nasıl biçimlendiği sorusuna yanıt verebilir. Hizbullah ve JİTEM gibi paramiliter uzantıların işledikleri faili meçhul cinayetlerin ve baskı politikalarının uygulanan bu stratejiye dair örnekler olarak hatırlanabilir.¹¹ Göçün Kürt Bölgesi'nin dışına taşan uğraklarına bakmak gerekirse, 1990'lar dönemindeki kapitalist piyasa ekonomisinin, zorunlu göç sonrasında büyük şehirlere göç etmek zorunda kalan Kürtleri soğuramamasının, şehre gelenlerin etnik bir dayanışma çerçevesinde devrimci solun en güçlü olduğu bölgelere yerleşmesinin bir endişe kaynağı olduğuna dair argümanlar mevcuttur (Öngen, 2002: 67-68). Türkiye metropollerini ekseninde tartışılacak olursa, Gazi Mahallesi ve benzeri olaylardan hatırlanacağı gibi, devletin büyük şehirlerde güçlenmekte olan Kürt hareketini ve devrimci sol hareketi bastırmak için kendi çizdiği hukuki meşruiyetin sınırlarını aşmak konusunda herhangi bir sakınca görmemiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden, zorunlu göçün Türkiye metropollerinde kapitalist devletin güvenliğini esaslı bir biçimde tehdit eden sonuçlar doğurmadığına işaret edilebilir.

Tam da bu noktada, Kürtlerin zorla göç ettirilmelerinin sermaye ile olan bağlantısına dair bir açılım yapmak mümkündür. Sadece sonuç ekseninde bir değerlendirme yapma riskini göze alarak, emekçi Kürt yığınlarının Türkiye Devletinin zorunlu göç uygulamalarıyla ucuz emek pazarına itildiği söylenebilir. Çağlar Keyder, Kürt köylülerin İstanbul'a göç eden diğer etnik ve yerel unsurların aksine geç gelmelerinden ötürü evveliyata dayanan toplumsal mekanizmalardan yoksun bir şekilde (*bridgehead*) göç ettiğini dile getirmiştir (2005: 132). Milyonlarca Kürdün, mülksüzleştirilme sonrasında kentlerde proleterleşerek yaşamak zorunda olması, metropollerdeki emek ücretlerini düşürerek zorunlu göçün sonuçlarını sermayenin hanesine yazmıştır. Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde yapmış olduğumuz çalışmayı aktaracağımız üçüncü bölümde derinlemesine bir şekilde incelenecek olan "kültürel/etnik iş bölümü" kavramı çerçevesinde düşünülecek olursa zorunlu Kürt göçüne maruz bırakılanlar, enformalleşen üretim ve ticaret sektörü içerisinde ve iş güvenliğinden yoksun bir şekilde piyasa ekonomisine dâhil olmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden, çatışmalı dönemde metropollere göç eden Kürtler, işçi sınıfının ücretleri en düşük olan iş hiyerarşi-

sinin en alt tabakasına, yani emek-yoğun alanlarına demir atmak durumunda kalmışlardır.

1990’lı yıllar ele alındığında, hegemonik projeyi hedef alan alan Kürt hareketi gibi karşı-hegemonya ataklarıyla birlikte, Siyasal İslam’ın yükselişini ve 28 Şubat 1997’de kısmi bir şekilde tasviye edilmesini konuyla bağlantılı bir şekilde ele almak gerekmektedir. Bu noktada, piyasacı-milliyetçi-muhafazakâr ANAP’ın kitleselliğini yitirmesinden sonra, 1990’ların başında ordunun ve hükümetlerin İslamcı hareketi, Türk milliyetçiliğine teşne olmuş haliyle desteklediği bir gerçektir (Yıldırım, Naç ve Özler: 2007: 7). Bu bağlantının su yüzüne net bir şekilde çıktığı Kürt Bölgesi çerçevesinde düşündüğümüzde, Hizbullah gibi İslamcı örgütlerle devlet arasındaki bağlantıyı hatırlamak kâfi gelebilir. 1990’ların ortasında ivme kazanan İslamcı hareketin kapsamı dâhilinde Anadolu burjuvazisinin, metropole yeni göç etmiş işçi sınıfının ve kısmen de Kürtlerin olduğunu söylemek mümkündür. İslamcı hareketin Milli Güvenlik Kurulu’nun 1997 yılında post-modern bir darbeye imza atmasıyla kuvvetten düşürülmesi de, önceki sayfalarda ayrıntılı bir şekilde sözünü ettiğimiz laik burjuvazi ile ordu işbirliğinin ulaştığı düzeyin bir göstergesi olarak not düşülebilir. Bu hareketin sermaye grupları ile olan ilişkisi üzerinde tartışmak gerekirse, 28 Şubat’tan bu yana ziyadesiyle neoliberalizmin hamurunda yoğrulmakta olan Siyasal İslam’ın, esasen Anadolu sermayesinin (*örn: MÜSLAD*) desteğinden mahrum olmadığını belirtmek gerekmektedir (Buğra, 2002: 126). Daha geniş bir bağlamda, 1990’ların başlarından itibaren MGK’nın gölgesinde “düşük yoğunluklu demokrasi rejimi” (Öngen, 2002) altında hiçleşen ve bir yandan TSK’nın diğer yandan da burjuvazinin hükümlerinde oluşturulan koalisyon hükümetlerinin kronikleşen politik hegemonya krizlerini atlama becerisi 1990’lar boyunca gösterilememiştir.

Ekonomik krizler hattı üzerinden devam edilecek olursa, 1990’lı yıllar boyunca tekerrür eden kısa dönemli ekonomik krizlerin, Türkiye’yi neoliberal sisteme daha da göbeğinden bağladığına dair en iyi kanıt, kuşkusuz ki IMF ile 1999 yılından önce ve sonra yapılan anlaşmalar çerçevesinde ortaya çıkan yeniden borçlanmalar, devalüasyonlar ve özelleştirme politikalarıdır. 1999 yılında, üç yıllık planlama çerçevesinde, 22,6 milyar dolarlık net bir borçlanma anlaşmasıyla kısa dönemli sıcak sermaye akışından medet ummanın biçareliğinin 2001 krizinde ayyuka çıktığı söylenebilir (Yeldan, 2005). Bu krize devlet ricali tarafından gösterilen teknik sebeplere cevaben; sığ, kırılğan ve yerli aktiflere sahip olan Türkiye gibi bir ülkenin yabancı sermaye ile rekabetinin malum konjonktür içerisinde mümkün olmadığına dair karşıt tezin altı çizilmelidir (Yeldan ve Cizre, 2005: 388-390). Türkiye’de hiç görülmemiş bir hızla gerçekleşen devletin iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesine ek olarak, sağlık ve eğitim alanlarındaki hak gasplarının AKP hükümetleri dönemi boyunca en şiddetli haliyle vücuda gelmesinden dolayı 2000’den sonraki süreci ikinci önemli neoliberal dalga olarak nitelendirmek isabet olacaktır.

11- Hizbullah ile devlet arasındaki ilişkinin emekli kuvvet komutanları tarafından bile itiraf edildiğini düşüldüğü vakit, bu ilişkinin varlığına dair sorgulamalar üzerinden şekillenecek algıları soğurmak mümkündür (*Milliyet*, 01.09.2005).

Finans kapitalin, gelişmemekte olan ülkeleri “ekonomik liberalizm, daha fazla liberalizm” düsturu ile hizaya çekme politikalarının ekonomik kriz sonrası zamanlarda ne kadar etkili olduğunun en bariz kanıtı, kuşkusuz ki 2002 sonrası AKP hükümeti ekonomi politikanın analiziyle netleşebilir. Hizaya çekilmenin yükünü, işsizlikle ve emek ücretlerinin düşmesiyle taşıyan Türk ve Kürt işçi sınıflarının bu dönüşümü tersine çevirebilecek bir iradeyi ortaya koymadığı da aşikârdır. Bu noktada, emek ve sınıf eksenli bir siyaset gütmekten ziyade ulusal-kalkınmacılık söylemi üzerinden kapitalist devletin ulusal-popüler iradesine yedeklenen Türk emek siyasetinin önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

1990'lar üzerine tartışırken, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine dair değişimleri, Kürt meselesi ve neoliberalizm özelinde sorunsallaştırmak zihin açıcı olabilir. David Harvey'in belirttiği gibi, neoliberalizmin konsolide olabilmesi için zaruri olarak ihtiyaç duyduğu koşullardan bir tanesi politik istikrarın sağlanmasıdır (Harvey, 2005). Türkiye'nin, Avrupa Birliği üyeliğine doğru yönelmesini, Türkiye burjuvazisinin neoliberal çerçevede gerekli gördüğü atımlardan bağımsız düşünmek neredeyse imkânsızdır (Öngen, 2002). Bu minvalde, küresel finans kapitalin Türkiye'ye akışını sağlayan politik ve ekonomik istikrar rejimi taleplerinin burjuvazinin de desteğiyle kısmi olarak liberal açılımlara sebebiyet verdiği söylenebilir. Bu çizgide, esasen Kürt meselesinin varlığı üzerinden şekillenen düşük yoğunluklu demokrasi rejiminin antidemokratik yasalarının 2000'lerin ilk yarısında esnekleştirilmesi, PKK'nin çatışmaların başından bu yana en uzun süren ateşkes sürecini kurmaya çalışmasından da anlaşılacağı gibi meselenin çözümüne dair olası bir uzlaşma beklentisi doğurmuştur.

Bu sürecin Kürt meselesine dair neden çözüm üretme dinamikleri yaratamadığına dair bir sorgulama yapılacak olursa, Gülistan Gürbey'in dile getirdiği argümanı ele almak faydalı olacaktır: Avrupa Birliği'nin Kürt meselesini kavrayış şekli insan hakları ve demokratikleşme eksenine kilitli kaldığından ve öncelikli olarak Kürtlerin politik haklarının sağlanmasına yönelmemesinden ötürü, Kürtlerin bir grup olarak kültürel bağımsızlıklarının reformlar aracılığıyla açılması olası görünmemektedir (2005, Uslu: 105). Bu tespitin haklılığını PKK'nin silahlı eylemlere 2005 yılında yeniden organize bir şekilde başlamış olması ampirik olarak göstermiştir denilebilir.

Kürt meselesi ve Türk milliyetçiliği özelinde sadece milliyetçilik literatürü üzerinden yapılan çalışmaları tekerrür etmek yerine, milliyetçiliği David Harvey'in önerdiği şekliyle neoliberalizm içerisinden okumayı ayakları yere basan bir tartışma yürütmek amacıyla elzem olarak görüyoruz. Bu noktada, bir sonraki aşamada yanıt arayacağımız soruları şimdiden formüle edebiliriz: Türkiye'de 1980 sonrasında milliyetçiliğin yeniden ve daha yaygın bir biçimde vücuda gelmesinin sebepleri nelerdir? Tek-Uluslu hegemonya projesinin başarısızlığının su yüzüne çıkmasıyla birlikte, özellikle Kürt hareketi karşılığı üzerinden şekillenen Türk milliyetçiliğini, İki-Uluslu hegemonya projesi bağlamında anlamak nasıl mümkün olabilir?

IV. Neoliberalizm ve Milliyetçilik

Bu sorulara dair cevaplar geliştirmeden önce, neoliberalizm ile milliyetçilik arasındaki ilişkinin çözümlenmesini yapmak aydınlatıcı olacaktır. Liberalizmden neoliberal paradigmaya geçişin olumlu bir şekilde kurulması için, devlet ile ulus arasındaki göbekbağının kopması gerektiğine dair genel bir kanıdan söz etmek mümkündür. Bu kanıyla alakalı eleştirel bir pozisyon geliştirmek için sorulması gereken sorulardan biri şudur: Türkiye başta olmak üzere, neoliberalleşme sürecini deneyimleyen hangi ülke için devletin piyasalardan el etek çekmesiyle beraber milliyetçiliğin de aynı çizgide kan kaybettiğini söyleyebiliriz? David Harvey, bu soruya cevaben, neoliberalizmin çözmekte olduğu toplumsal dayanışma ağlarına panzehir olarak milliyetçiliğin yeniden kurulduğuna dair bir argüman geliştirmiştir (2004: 32). Farklı bir şekilde ifade edilecek olursa, neoliberal devlet ayakta kalmak için milliyetçiliklere muhtaçtır demek mümkündür (Harvey, 2005: 95). Ulus-devlet bazında rekabetçiliğin tırmandığı bir dünya bölüşüm arenasında, piyasaların arzuluğu “uygun iş ve yatırım ortamı” için milliyetçiliğin araçsallaştırıldığını Harvey net bir şekilde orta koymaktadır (2005: 85). Çıkar grupları ve devlet destekli milliyetçilik, hem çözülmekte olan dayanışma ağlarını muhayyel cemaatler üzerinden yeniden üreten, hem de bu şekilde piyasaların arzuluğu işçi sınıfı mücadelesinin en aza indirgenmesini sağlayan mekanizmalarla ideal iş ve yatırım ortamını yaratmanın bir aracı haline gelmiştir.

Peki neoliberalizm ile milliyetçilik arasındaki bu bağlantıyı Türkiye özelinde nasıl bir bağlama oturtmak mümkündür? Korkut Boratav, neoliberal sürecin emek-sermaye düzleminde yaratmış olduğu etki için: “Emek-sermaye arasındaki bölüşüm sürecini *tamamen* piyasa mekanizmasına teslim etmeyi, farklı bir deyişle iş gücü piyasasını ve tarımı etkileyen iktisat politikası araçlarını *tamamen* tasfiye ederek popülizmin ekonomik tabanını ortadan kaldırma-yı hedeflemekte idi” demiştir (2006: 174). İşçi sınıfına tanınan “materyal ayrıcalıklar” kategorisiyle ilişkili olan popülist dağıtım mekanizmaları, neoliberal süreçle birlikte Boratav’ın işaret etmiş olduğu gibi birer birer tükenmeye yüz tutmuştur. Neoliberalizm öncesinde olduğu gibi devletin materyal kaynaklar dağıtan bir kurum olma misyonunu yitirmeye başlamasıyla, hegemonik projeyi başarıya ulaştırma ayaklarının birinin aksadığı söylenebilir. Bu duruma paralel olarak, kapitalist devletin temsili demokrasi üzerinden yürüdüğü çizgi ile emekçi halk sınıflarının bu mekanizmalardan beklentileri arasındaki uçurum derinleşmeye başlamıştır (Boratav, 2006). Örnekleyecek olursak, emek ücretlerinin artık eski dönemlere nazaran daha düşük tutulacak, patronaj üzerinden kurulan ilişkilerin kapsamı daralacak, sağlık ve eğitim gibi devletin toplum ile bağını doğrudan kuran mekanizmalar tedricen eritilecektir. Ulusal-popüler iradeye işçi sınıfını yedeklenmenin materyal bir zeminde yürümesinin sıkıntıya girmesi, devleti ve burjuvaziyi hegemonik projeye toplumsal rıza devşirmenin farklı yollarına başvurmaya zorlamıştır.

Bu noktada, hegemonik projelerin başarıya ulaşmasını sağlayan rıza kurma yollarından materyal ayrıcalıklar dağıtma kapasitesinin tıkanması ne gibi farklı stratejiler uygulanmasına yol açmıştır? Jessop’ın “sembolik ödüller” ola-

rak işaret ettiği çizgide kurulan rıza devşirme mekanizmaları, Türkiye’de, PKK karşıtlığını araçsallaştırarak “milli birlik ve bütünlüğün korunması” söylemleriyle vücuda gelmiştir. Ulusal-popüler iradenin yeniden tanımlanması manasına gelen bu strateji, İki-Uluslu hegemonik projenin gerektirdiği gibi seçici bir biçimde belirlenen avantajlı ulusu hedef alarak kapsayıcı bir şekilde hegemonya kurmaya girişmiştir. İşçi sınıfı mücadelesinin Türk milliyetçiliğine yedeklenmeye çalışılması ve bu girişimin hatırı sayılır bir etkiye mazhar olması ise girişimlerin sonuçsuz kalmadığına işaret etmektedir. Tersten okuma yapılacak olursa, İki-Uluslu hegemonik projenin ideolojik taarruzu sayılabilecek bu atılım, 1980 sonlarından itibaren hem avantajlı zümrenin çıkarlarını koruyabilmek için hem de karşı-Kürt hegemonyasının Türk toplumu sathında ideolojik mevzi kazanma olasılığını bertaraf etmek için, Türk milliyetçiliğine daha fazla ihtiyaç duyulmasıyla sonuçlanmıştır.

Türk milliyetçiliğinin Kürt hareketi karşıtlığı üzerinden ve gündelik yaşamın hemen her veçhesine sızacak bir şekilde yeniden kurulduğunu örneklemek amacıyla, Yeal Navaro-Yashin’in Türkiye üzerine yapmış olduğu antropolojik çalışmaya başvurmak faydalı olacaktır. Türkiye’de gerçekleşen asker uğurlamaları, futbol maçları ve 1996’daki HADEP Kongresi sonrasında başlayan Türk bayrağı asma kampanyaları ile ulusal bayramların kutlanış biçimindeki değişimler üzerinden şekillenen bu çalışma, bireylerin Türk milliyetçiliği üzerinden devlet/güç ile kurduğu ilişkiyi ortaya koymaktadır (bkz. 2002: 120-139). Neo-Kemalizmin toplumsallaşma gayretlerini Siyasal İslam ve Kürt hareketi ile girdiği rekabet çerçevesinde ele alan bu çalışmanın verilerini sınıfsal bir bağlamda ele almamız durumunda, metropollerdeki emek ücretlerini düşüren zorunlu Kürt göçünün Türk işçileri milliyetçiliğe iten diğer bir faktör olarak not düşmek mümkün olabilir. Ek olarak, 2005’te yeniden başlayan PKK’nin geliştirmiş olduğu silahlı mücadele ile alınan sonuçlara paralel bir şekilde gelişen, Türkiye’nin Batı illerinde Kürtleri hedef alan ayrımcı pratikler ve linç kampanyaları da bu içselleştirme ile ilişkili olduğu düşünülebilir.¹²

2000’ler sonrasında Türkiye’nin neoliberalleşme süreci zirve yaparken, AKP ve Türkiye’de emek siyaseti ile ilişkili görünen politik yapıların milliyetçilik bağlamında nereye oturduğunun analizini yapmak faydalı olacaktır. Türkiye’nin son dönem siyasetini inceleyen sosyal bilimcilerin uzlaşa halinde gördükleri tespit, AKP’nin adeta bir koalisyon hükümeti gibi içinde heterojen unsurlar barındığı üzerinedir (Kardas, 2008: 180). Bu yüzden, AKP’nin neoliberal politikaları hayata geçirmek konusunda değişmeyen çizgisini akılda tutarken, AKP’yi net bir şekilde milliyetçi bir parti olarak kodlamak yerine, içinde hatırı sayılır etkiye sahip Türk milliyetçisi bir klik barındıran ve konjktürel olarak, pragmatist bir çizgide farklı yüzlerini söylem ve pratiklerine yansıtan bir parti olarak düşünmek yerinde olacaktır. Diğer bir ifadeyle, AKP, geleneksel milliyetçi-muhafazakar refleksler ile liberal pozisyonlar arasında salınan bir parti olarak konumlandırılmalıdır (Yıldırım, Naç ve Özler, 2007: 23). Bu tespit, Harvey’in neoliberalizm ile milliyetçilik arasında kurmuş olduğu bağlamda ele alınacak olursa, AKP’ye ek olarak parlamento-ya girebilen diğer tüm partilerin (DTP hariç) Türk milliyetçiliği konusunda

aşağı yukarı benzer bir çizgide durmalarının esasen neoliberalizm ile olan bağlantısı da kurulmuş olur.

İktidar talebinde bulunan politik yapıların Türk milliyetçiliği ile ilişkisi bir yana dursun, emek merkezli siyaset yaptığını iddia eden politik girişimlerin, neoliberalizme yönelik muhalefetinin “ulusal-kalkınmacılık” düsturu üzerinden formüle edildiği söylenebilir (Ercan ve Oğuz, 2007). İşçi sınıfı mücadelesini emek siyaseti temelinde ele almak yerine, ulusal-kalkınmacılık vurgusu ile siyaset yapmanın ulusal-popüler proje kapsamında Türk milliyetçiliği üzerinden kurulan tahakküme yönelik açık bir muhalefet oluşturmadığı tespiti yapılabilir. Daha da önemlisi, anti-emperyalizm ve yurtseverlik gibi siyasi değerler üzerinden şekillenen neoliberalizm karşıtı muhalefetin, Kürt işçi sınıfını Kürt hareketi karşıtlığı üzerinden biçimlenen hegemonik yapıların etkisinde kalarak dışladığı söylenebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

Giriş

Bu bölümün esas amacı ilk bölümde makro düzeyde tartışılan konu başlıklarını detaylı bir şekilde ele almanın yanısıra, Türkiye’nin geneli bağlamında incelenen neoliberal dönüşümü Kürt toplumuna odaklanarak incelemektir. İlk bölümde tartışılan kültürel/etnik iş bölümünün nasıl ortaya çıktığını anlamak amacıyla neoliberal dönemin öncesine kadar uzanarak, Kürt meselesinin tüm yakıcılığıyla görünür olduğu 1990 sonrası dönemde dönüşen toplumsal, siyasal ve ekonomik dinamikleri merkeze alan bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır. 1980 sonrasında Türkiye’de kurulan hegemonik projenin ekonomik krizlere gebe kaldığı bir dönemde, askeri ve toplumsal olarak güç kazanan Kürt hareketinin bir karşı-hegemonya girişiminde bulunmasının makro politik ve sosyo-ekonomik dinamikleri nasıl etkilediği sorusuna cevap aranacaktır. Esasen Kürt Bölgesi’nde başlayan ama zorunlu Kürt göçü yoluyla Türkiye metropollerine de taşınan Kürtlüğün mesele olma hallerinin; kentlerdeki iş hiyerarşisini belirleme, Kürtlere yönelik ayrımcı pratiklerinin ortaya çıkması ve son durakta Kürtleri çevrelemiş olan yoksulluk gibi olgular üzerinden izleri sürülecektir.

Bu bölüm temel olarak üç paralel çizgi üzerinden şekillenecektir. Birinci bölümde, neoliberal dönüşümün Türkiye’nin Kürt Bölgesi’nin sosyo-ekonomik yapısını nasıl değiştirdiğini tartışmak amacıyla neoliberalizm öncesi yakın dönemle karşılaştırmalı bir çerçeve çizilecektir. İkinci bölümde ise 1990’ların ikinci yarısına kadar yükselişte olan Kürt hareketine paralel bir zamansallıkta Türkiye’yi tahakkümü altına alan yeni birikim stratejisinin “zorunlu göçün

12- Kürtlerin maruz kaldıkları ayrımcı pratikler sonraki bölümlerde genişçe ele alınacağından ve Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde Kürt işçilerle yapılan derinlemesine görüşmelerin analiziyle de ayrımcı söylem ve pratikler konusu ampirik bir düzlemde berraklaşacağından ötürü, şimdilik milliyetçilik olgusunun makro analiz seviyeleri arasındaki ilişkiler üzerine tartışmayı daha faydalı görmekteyiz.

sebepleri” bağlamında nereye oturduğunun muhasebesi yapılacaktır. Üçüncü kısımda ise zorunlu ve gönülsüz Kürt göçünün 1990’lar boyunca Türkiye metropollerine taşıdığı proleter Kürt yığınlarının, etnik/ulusal kimliklerinin mesele olma halleri ile neoliberalizmin yoksulluk cenderesinde sıkışma hallerini neden ve nasıl deneyimledikleri üzerinde durulacaktır.

Kürt Bölgesi: Neoliberalizm Öncesi ve Sonrası Sosyo-Ekonomik Durum

Neoliberalizmin, Türkiye’nin Kürt Bölgesi’nde sebep olduğu sosyo-ekonomik dönüşümleri etrafıca kavrayabilmek amacıyla, 1980 öncesi dönemi, neoliberal tahakküm süreciyle karşılaştırmalı bir çerçevede tartışmak faydalı olacaktır. 1980 öncesinde ve sonrasında, Türkiye’nin Kürt Bölgesi’nde ekonomik geçim kaynaklarının esas olarak tarım, hayvancılık, ticaret ve kısıtlı olarak sanayi sektörlerine yaslandığı söylenebilir. Bu minvalde, Devlet Planlama Teşkilatı’nın 1972 yılında yayınlamış olduğu bilgiler ışığında; Kürt Bölgesi’ndeki illerde yaşayanların yüzde 65’inin tarımda, yüzde 11’inin sanayide ve de geriye kalan yüzde 24’ünün de hizmet sektöründe istihdam edildiği dile getirilebilir (Kendal, 1993: 92). Bu bilgiden çıkaracağımız sonuç -geçim yolları arasında bu kadar net bir ayırım çizgisinin gerçekçi olmadığını da akıllarda tutarak- 1970’lerde Kürtlerin çoğunluğunun tarım-hayvancılık sektörü üzerinden geçimlerini sağladıkları üzerinedir. 1970’lerde 50 dönümden daha az genişlikte toprak sahibi olanların oranının tarımla geçimini sağlayanlar arasında yaklaşık olarak yüzde 73’e tekabül ediyor olması, toprağın adil bir şekilde dağıtılmadığına işaret etmektedir (Kendal, 1993: 42).

Bu noktada, Kürt Bölgesi’nin sosyo-ekonomik yapısıyla, 1970’lerin ortasında ivmelenen Kürt hareketinin kitleleşme çerçevesi-ideolojisi arasındaki ilişkiye odaklanmak gerekmektedir. 1979 yılında, DDKD’nin (*Devrimci Demokratik Kültür Derneği*) Bismil/Diyarbakır ve Siverek/Urfa illerinde yapmış olduğu feodalite karşıtı eylemlerin kitleliliği, adaletsiz toprak dağıtımına karşı geliştirilen kolektif bir tavır olarak ele alınabilir (*Devrimci Demokratik Gençlik*, 1979: 10-15). Ek olarak, PKK tarafından Batman’da, Siverek’te ve Hilvan’da büyük toprak sahiplerine yönelik silahlı eylemler gerçekleştirilmesinden de anlaşılacağı üzere, 1970’lerdeki Kürt hareketinin ajandasında statükodaki adil olmayan toplumsal yapılara karşı mücadele etmek edimi önemli bir yer kaplamaktaydı. Bu durum, meselenin yakıcılığına dair örgütsel ve kitlesele bağlamlarda duyulan rahatsızlığın bir dışavurumu olarak ele alınabilir.¹³

1950’ler sonrasında, Türkiye Devleti ile Kürt elitlerinin politik ve iktisadi temeller üzerinden kurulan işbirliğinin, bu rahatsızlığı sonraki on yıllar boyunca aşama aşama ördüğü söylenebilir. Tarımda makineleşme sonucu ortaya çıkan emek fazlası sonucu topraksız köylü sayısının artmasıyla ve Kürt köylülerinin köyden kent yoksulluğuna terfi etmek sonrasında bu rahatsızlığın yeni bir karaktere bürünmeye başladığı söylenebilir. Bu noktada, adaletsiz toprak dağılımının 1960’larda netleştiği haliyle ve sonraki yıllarda neoliberal saldırılarla hırpalanmadan önceki halini ortaya koymak faydalı olacaktır. İsmail Beşikçi’nin belirttiği üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki 17 il nüfusunun %38’ini topraksız köylüler meydana getirirken, bu illerdeki

tarım arazisinin %33’ü tarımla geçinen ailelerin % 2,4’ünün elinde tekelleşmişti. Güneydoğu Anadolu bölgesinde, tarım arazisinin bölgenin bütününe oranla daha önemli yer teşkil ettiği dört ilde, topraksız köylü sayısı bu illerdeki toplam nüfusun %45’ine ulaşırken, ekilebilir toprakların %56’sı, çiftçi ailelerinin %3,6’sının elinde olduğu yakıcı bir eşitsizliğe işaret etmektedir (Beşikçi, 1970). 1980’lerden itibaren, Kürt Bölgesi’ndeki toprak dağılımında daha eşitlikçi yönde ciddi bir dönüşüm yaratacak kapsamlı bir toprak reformu veya benzer sonuçlar doğuracak mekanizmalar olmadığı hatırlanırsa, 1960’lardaki toprak adaletsizliğinin 1980’lere kadar ciddi bir dönüşüme uğramadığı yönünde bir çıkarım yapılabilir.

1980’li yıllara kadar gelen süreçte, Türkiye’deki Kürt toplumunun sosyo-ekonomik yapısını anlamaya olanak tanıyan tarım sektörü ile alakalı verilerin, neoliberal dönem ile karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi durumunda neoliberalizmle birlikte çözülen ve yeniden üretilen toplumsal mekanizmaları görmek kolaylaşacaktır. Bu noktada, 1980 sonrasında neoliberal birikim stratejisi temelinde ihracatı teşvik dönemi ilan olunurken, tarıma yönelik destekleme politikalarının tedrici olarak azaldığına dikkat etmek gerekmektedir (Ecevit, 1999: 25). Lakin bu durum aynı zamanda Kürt elitlerinin bölgedeki varlıklarının kabuk değiştirmesinin ilanı da sayılabilir. Adaletsiz toprak dağılımıyla elde edilen artı değer 1980’lerde gelişen piyasa ekonomisiyle ticaret kanallarına yöneltildiği göz önünde tutulursa (Sönmez, 1990), Kürt elitleri, devletin tarıma yönelik desteğinin erimesine rağmen kendilerini ticaret ekonomisi üzerinden kurarak, ekonomik güçlerini yeniden üretme imkânına sahip olmuştur denilebilir. Bu noktada, 1980 sonrasında, tarım sektörü bağlamında Kürt Bölgesi’nde ortaya çıkan üretim ve verim düşüklüğünü hesaba kattığımızda (Sönmez, 1990), toprak dağılımı adaletsizliğinden payını almış olan Kürtlerin elindeki kısıtlı sayıdaki seçeneğin “yaşamak için göç etmek” noktasında düğümlenmiştir. Bu noktada sıhhatli tespitlerde bulunmak için nüfus hareketlerini de hesaba katmak gerektiğinden, şu soruyu yöneltmeyi zaruri görülebilir: Politik şiddet ikliminin etkisini henüz tam olarak göstermediği 1980’lerin ortasına kadarki süreçte, Kürtler nasıl bir göç grafiği çizmişlerdi? Bu soruya, 1980-85 yılları arasında bölge dışına göç oranlarının Doğu Anadolu’da yüzde -5,0, Güneydoğu Anadolu’da yüzde -2,3 olması cevap olabilir (Kirişçi, Winrow, 2002: 138). Sonraki beş yıl içinde Doğu Anadolu’da yüzde -9’lara varan ama Güneydoğu’da yüzde -2 civarında seyreden bölge dışı göç oranları, neoliberalizmin Kürt Bölgesi’nde etkilerini göstermeye başladığı yönündeki tezi destekler niteliktedir. 1980 öncesi dönemde gerçekleşen düşük göç oranlarını da hesaba katarsak, Kürt hareketi organize bir şekilde silahlı mücadeleye henüz başladığında, Türkiye’deki Kürt nüfusunun hatırı sayılır bir kısmı hâlâ Kürt Bölgesi’nde ikamet etmekteydi.

13- Toplumsal hareketler literatüründe ideolojik çerçevenin (*framing*), ne tamamıyla kurgulanmış ne de sadece toplumsal gerçekliğe tekabül eden bir yapı olmadığını ve bu iki farklı değişken ekseninde interaktif bir şekilde meydana geldiği söylenebilir (Tarrow, 1998). 1970’lerdeki Kürt hareketinin ideolojik çerçevesini sosyolojik bir veri olarak ele almaktansa ideolojik çerçevenin interaktif oluşumu bağlamında bir işaret edici olarak ele almayı uygun görüyoruz.

1980'lere gelene kadar Türkiye'deki Kürt toplumunun sosyo-ekonomik haline ilişkin verilen istatistiksel bilgilerdeki durgunluğun nasıl bir biçimde politik ve toplumsal hareketliliğe evrilebildiğine dair yol gösterici aranıyorsa, Kürt hareketinin sınıfsal tabanının yapısını ve zamanla dönüşümünü anlamak gerekmektedir. 12 Eylül sonrasında, hem izlenen strateji gereği hem de devletin uyguladığı yoğun baskı ve denetimden ötürü Kürt Hareketi'nin örgütlenme sahasının kentlerden kırlara doğru kaymıştı. Diğer bir yandan, bu zemin değişikliği sonucunda birtakım dönüşümler geçiren ideolojik çerçevenin Kürt toplumunun toplumsal dinamiklerinden bağımsız bir şekilde ortaya çıkmadığının altını çizmek gerekmektedir. Bu veçhede, PKK'nin 1986 yılında gerçekleştirdiği III. Kongresi'nde almış olduğu "Köylüler İktidara" başlıklı kararının (Çelik, 2000: 138), Kürt toplumunun konjonktürel yapısıyla oldukça uyumlu olduğu söylenebilir. Neoliberal süreç içerisinde, tarım sektörüne yönelik devlet desteğinin inişe geçtiği bir dönemde, sömürgecilik tezini hâlâ gündeminde tutarak PKK'nin köylüleri mobilize etme gayretlerinin sonuç verdiğini, PKK'nin 1980 sonrası devşirilen kadrolarının kırsal-köylü karakterine dayanarak (Çelik, 2000) söylemek mümkündür.¹⁴

Kürt hareketinin köylüler üzerinden kitleselleşme çabalarının sonuç vermesini tetikleyen, ama yalnız başına belirleyici olmayan sosyo-ekonomik dinamiklerin incelenmesini sıhhatli bir şekilde yapmak için, Kürt Bölgesi'ndeki sanayi ve hayvancılık sektörlerinde neoliberalizmin nasıl yankılandığının analizini yapmak aydınlatıcı olacaktır. Neoliberal dönem içerisinde devletin ekonomik sahalarda bir aktör olmaktan aşama aşama vazgeçmesi Kürt Bölgesi'ndeki endüstriyel yatırımlarla ilişkili bir biçimde ele alındığında, tarım sektöründe benzer bir tablo ile karşılaşılmasına şaşırılmaması gerekir. Mustafa Sönmez'e müracaat ederek Kürt illerine yapılan devlet yatırımlarını dönemselleştirecek olursak, ilk olarak, Demokrat Parti döneminde (1950'ler) gerçekleşen endüstriyel yatırımların mecralarını petrol çıkarılması, hidroelektrik santral yapımı ve bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda kurulan şeker ve çimento fabrikaları sayılabilir. 1960'larda, planlı ekonomi döneminde tahıl ambarı olarak konumlanan Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri, aynı zamanda Türkiye'nin gelişen sanayisine enerji sağlamak gibi bir misyon ile donatılmıştır. 1970'lerin ortasında, Milli Selamet Partisi'nin Kürt Bölgesi özelinde "sanayi hamlesi" adı altındaki sonuç vermektan uzak ve temel atma seviyesinde kalan popülist girişimlerin olduğunu hatırlatmakta fayda var (Sönmez, 1990). 1980 sonrasında neredeyse sıfıra yakını tamamlanan 1970'lerin temel atma projelerini düşündüğümüzde, neoliberalizmin Kürtleri selamlama şeklinin, ödenek eksikliğinden ötürü sahipsiz kalan 1970'ler dönemi temel atışlarının bir kısmının özel şirketlere devredilmesi olarak vuku bulduğu söylenebilir (Sönmez, 1990: 198). Sonuç olarak, her ne kadar bu konu hakkında bilgi eksikliği yadsınamayacak seviyede olsa da, politik şiddet ikliminin Kürt Bölgesi'ni etkisi altına aldığı döneme gelene kadar, Türkiye Devleti'nin sanayi yatırımlarının sosyo-ekonomik açıdan pozitif yönde bir toplumsal dönüşüm yaratabilecek seviyeye ulaşmadığını söylemek mümkündür.

Kürt Bölgesi'nde başat rol oynayan bir diğer ekonomik mecranın hayvancılık olduğundan yola çıkarak, bütüncül bir analiz yapabilmek adına neoliberal-

ralizmin hayvancılık sektörüne olan etkisini tartmak gerekmektedir. Sürhan Cam’ın aktardığı üzere, neoliberal süreçte uygulanan ekonomi politikalarıyla Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri’ndeki et ve hayvani gıda endüstrilerinin özelleştirilmesi ve et ithalatının serbestleştirilmesi, bölgenin hatırı sayılır bir ekonomik alanına darbe indirmiştir. Kürt Bölgesi’nde ağırlıklı olarak koyun yetiştiriciliğinin ağır bastığı bilgisini hatırlamakla beraber, 1980 ile 1997 yılları arasında yetiştirilen koyun popülasyonunun 49 milyondan 32 milyona düşmesine işaret etmek gerekmektedir (Cam, 2006: 99). Bu süreç içerisinde, PKK ile Türkiye Devleti arasında zirve yapan politik şiddet iklimi sonucunda yaylaların ve meraların boşaltılması dolayısıyla zorunlu göç faktörünün önemli rol oynadığını hatırlatmak gerekmektedir. Toparlamak gerekirse, hayvancılık sektörünün inişe geçmesinin nedenlerini neoliberal uygulamalarla dolaşıma giren faktörlerle politik şiddet sarmalında ortaya çıkan koşullardan bağımsız bir şekilde anlamak mümkün görünmemektedir.

1980 sonrası süreçte gelişen piyasa ekonomisi Kürt Bölgesi’ne ticari pazarın genişlemesi/yaygınlaşması şeklinde yansırken, diğer bir yandan bölgenin Türkiye’nin merkez sayılabilecek noktaları arasında ekonomik bağımlılığı pekiştiren bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Diğer bir yandan, 1980’lere kadar özellikle sınır bölgesindeki Kürt illerinin önemli bir geçim kaynağı olan kaçakçılık ekonomisinin, neoliberal süreçte açılan pazar ekonomisi yüzünden sönmümlenmesi de göz ardı edilmemelidir. Kaçakçılık ekonomisinin inişe geçmesi demek, tüketim mallarının satın alındığı odayın kaymasının ötesinde, tarım sektöründeki dalgalı yapıya ve ekonomik açıdan gerikalmışlığın yükünü hafifletme mekanizmalarından birisinin erimesi manasına geliyordu (Cam, 2006: 99). Bu yüzden, Kürt Bölgesi’ndeki iç ticaret hadlerinin Türkiye metropollerini lehine gelişmesi demek özellikle sınır boylarındaki Kürt illerinde yaşayanlar için aşama aşama çözülen bağların başka bir boyutunu temsil etmektedir.

Neoliberal sürecin Kürt Bölgesi’ne tarım, hayvancılık ve endüstri sektörleri üzerinden nüfuz etme şiddetini arttırmasının sonuçları, politik şiddet ikliminin başlamasından önce de Kürt Bölgesi’ni kavurmaya başlamıştı demek mümkündür. 1979 yılından 1986 yılına kadar aralığa dair istatistikler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da kişi başına düşen gayri safi milli hâsıla hem reel olarak hem de Marmara ve Ege Bölgeleri’ne göre ilişkisel olarak azaldığını göstermektedir (Sönmez, 1990: 193; Kirişçi, Winrow, 2002: 126). Bu azalmanın, büyük çoğunluğu hidroelektrik santrallerin yapımına harcanan GAP yatırımlarına rağmen istatistiklere yansıtıldığını düşünenecek olursak, pek muhtemeldir ki neoliberalizmin yüzü, Kürtlere istatistikî verilerin yansıttığından daha da sert bir şekilde görünmüştü.

14-Sömürgecilik tezi olarak bilinen kavram, 1970’lerin başından itibaren Kürt hareketi içerisinde bulunan örgütlerin geneli tarafından kabul gören ve malum dönem itibarıyla Marksist ulusal kurtuluş mücadelelerinin yaslandığı bir ideolojik çerçevedir. Kürt ulusunun, ulusal demokratik haklarının baskı ve sömürü mekanizmalarıyla Kürtlerin ellerinden alınması olarak, genel bir şekilde tarif edilebilir (*Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 1988: 2312).

Neoliberal süreç öncesi ve sonrası dönemin karşılaştırmasına ek olarak, Kürt Bölgesi'nin sosyo-ekonomik az gelişmişliği üzerine yapılan tartışmaların nasıl şekillendiğini incelemek faydalı olacaktır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın ve benzer çizgide yapılan akademik çalışmaların sosyo-ekonomik geri kalmışlık için öne sürdükleri argümanlar çeşitlidir. Genellikle kalkınmacılık söylemi etrafında şekillenen bu çalışmalarda, Türkiye Devleti ile PKK arasındaki çatışmalı sürecin Kürt Bölgesi'nin sosyo-ekonomik yapısında yaratmış olduğu tahribatın altı çizilirken, daha uzun erimli analizlerde aleni bir şekilde bölgenin coğrafi koşullarının gelişime ket vurduğu üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, yine benzer çizgideki çalışmalarda kapitalizmin eşitsiz gelişmesine yönelik bir vurgu söz konusudur.¹⁵ Bu bakış açılarını tartışmaya açmadan önce, Kürt Bölgesi'nde kapitalist ekonomik ilişkilerin konsolide edilmesi sürecini Türkiye'nin diğer bölgelerinden farklı kılan "sermaye göçü" olgusuna değinmeyi gerekli görmekteyiz.

Kürt Bölgesi'nde aşama aşama konsolide olan kapitalist üretim ilişkilerinin Türkiye'nin diğer bölgelerine kıyasla nasıl bir farklılık bağlamında geliştiğini anlamak için Kürt toplumunda üretilen artı değer nasıl bir yol izlediğine bakmak gerekmektedir. 1950'lerden bu yana, aşamalı bir şekilde Kürt Bölgesi'ni etkisi altına alan kapitalist ilişkiler bağlamında, artı değer ağırlıklı olarak tarım-hayvancılık sektörü üzerinden ortaya çıktığı söylenebilir. Bu noktaya ilişkili olan birkaç soru yönelmek zihin açıcı olacaktır: Kürt Bölgesi'nde, sermayenin tarım ve ticaret dışındaki sanayi alanında yatırımlara dönüşmemesinin sebepleri nelerdir? Neden Kürt Bölgesi'nde hüküm süren "Kürdi" karakterli veya Türkleşmiş bir endüstriyel burjuvaziden bahsetmek mümkün değildir? Bu sorulara verilecek olası yanıtlardan bir tanesi, kapitalist girişimleri karlı kılabilecek olan altyapısal yatırımların kapitalist devlet tarafından yapılmamış olması üzerinden kurulabilir. Bu argümanı geliştirmek için, tarımsal ekonomik ilişkiler üzerinden üretilen artı değer nereye ve nasıl kanalize olduğuna bakmak resmin tamamını görmek konusunda aydınlatici olabilir.¹⁶

Kürt Bölgesi'nde, kapitalist gelişime ket vuran dinamiklerden biri olarak üretilen sermayenin bölge dışına akması ve bölgeye yeni artı değer yarabilecek mekanizmaları üretmek için geri dönmemiş olması göz önünde tutulmalıdır. Bu tezi, "sermaye göçü" ile ilişkili olarak destekleyen istatistiksel verilere işaret edilebilir. Servet Mutlu, "Bir bölgede, belli bir dönem içinde banka sistemindeki mevduatın kredilerden fazla olması o bölgeden dışarıya parasal kaynak transferi yapıldığı anlamını taşır" demiştir (2002: 350). 1963 ile 2000 yılları arasındaki dönemde malum bölgedeki mevduat ve kredi oranlarına baktığımızda on yıllardır değişmeyen bir sermaye göçüne işaret etmek mümkündür¹⁷ (Mutlu, 2002: 354). Sermaye göçü olgusunun Kürt Bölgesi'nde fazlasıyla görünür olması, bölgede gerçekleşmesi muhtemel özel teşebbüslere en başından ket vurduğu söylenebilir.

Kürt Bölgesi'nin sosyo-ekonomik az gelişmişliğine dair hâlihazırdaki yaklaşımların tahlil edilmesini merkeze alarak eleştirel bir çerçeve geliştirme çabası, gerikalmışlığın dinamiklerini teşhis etmek için faydalı olacaktır. Ağırlık-

lı olarak Kürtlerin yaşadıkları illerin son dönemki sosyo-ekonomik az gelişmişliğinin öne çıkarılan sebebi olarak PKK ile Türkiye Devleti arasındaki silahlı çatışma ikliminin gösterilmesi meselenin tarihselliğini ve neoliberalizmin etkilerini fazlasıyla hafife alındığı göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından itibaren Türkiye’nin sosyo-ekonomik ve insani gerikalmışlık indekslerini içeren listelerde “sıklıkla” en alttaki ile kontenjanlarını doldurmuş olan Kürt illerinin yoksulluğunu tarihsel bağlamından koparıp, Kürtler hareketi ile ilişkilendirilmesi söz konusudur. Kürt Bölgesi’nin sosyo-ekonomik gerikalmışlığıyla alakalı hâlihazırda tartıştığımız tarihsel bağlamı akılda tutarak, Türkiye Devleti ile PKK arasındaki çatışmaların henüz ivme kazanmadığı dönemle, çatışmaların had safhada olduğu periyoda ait verileri karşılaştırmak açıklayıcı olabilir. 1987 ile 1995 yılları arasındaki çatışmaların en yoğun olduğu dönemi kapsayan bu süreçte, Kürt illerinde kişi başına düşen gayri safi milli hâsılının artış hızları için Tablo I’e bakılabilir.

Tablo I. 1987-1995 Yılları Arası, Fert Başına Gayri Safi Milli Hâsıla Artış Hızı:

Ağrı	4,18	Kars	39,34
Bingöl	9,62	Mardin	2,49
Bitlis	-4,09	Muş	16,83
Diyarbakır	-1,75	Siirt	-16,00
Elazığ	4,77	Tunceli	18,97
Erzincan	-1,21	Şanlıurfa	26,92
Erzurum	3,62	Van	-4,19
Hakkâri	-12,42	Batman	-19,01
<i>Türkiye Geneli</i>	11,70	Şırnak	39,86

İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, 1997

Tabloda görüldüğü üzere, Türkiye genelinde 11,70 gibi bir artış olurken, birkaç tane Kürt ili dışında diğer tüm Kürt illerinde kişi başına düşen milli hâsıla azaldığı veya artışın sıfır değerinin biraz üzerinde seyrettiği yönündedir. Tunceli, Şırnak, Kars, Urfa ve Muş gibi illerde bu değerlerin yüksek çıkma nedenlerinden biri, bölge dışına hatırı sayılır nicelikte göç vermiş olmaları-

- 15- Devlet Planlama Teşkilatı tarafından gerçekleştirilen sayısız çalışmaların örnek teşkil eden bir çalışma için: “Doğu Anadolu Projesi Ana Planı: Mevcut Durum ve Analizi” (DPT, 2000). Ayrıca, Servet Mutlu’nun *Doğu Sorunu’nun Kökenleri* (2002) isimli çalışması, konuyu Kürt meselesi bağlamında tartıştığından ötürü incelemeye değerdir.
- 16- Sermaye göçüne odaklanmayı önerirken; kapitalizmin eşitsiz bir şekilde gelişmesi olgusu, devletin bir aktör olarak Kürt Bölgesi’ne yaptığı/yapmadığı yatırımları, geleneksel-yerel toplumsal bağların etkileri, kapitalist girişimlerin esas olarak kar/zarar bağlamında kurulması, altyapısal yetersizlikleri ve benzeri değişkenleri dışlamadan Kürt Bölgesi’ndeki nevi şahsına münhasır kapitalist dönüşümü anlama çabası içerisinde olduğumuza dair bir uyarı yapmak gerekmektedir.
- 17- Her daim kayıt altında gerçekleşen banka kredilerinin aksine, resmi olarak ölçülebilen mevduat miktarının bölgedeki sermaye miktarının çok azını yansıtır olması kayıt dışı ekonominin hüküm sürdüğü Kürt Bölgesi’nin akıllarda tutulması gereken gerçeklerinden bir tanesidir.

dır. Bu minvalde, Kürt bölgesindeki ekonomik yapının, PKK ile Türkiye Devleti arasındaki çatışmalardan olumsuz bir biçimde etkilendiği asla yadsınamayacak olsa da, Kürt Bölgesi'nin geri kalmışlığını esas belirleyen etken olmadığı yönünde bir çıkarım yapmam mümkündür.¹⁸ Bu veriyi destekleyen başka bir istatistikî bilgi ise 1990 ile 2000 yılları arasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde kişi başına düşen Gayri Safi Milli Hâsıla'nın, Türkiye'deki genel ortalamaya oranındaki gözlenebilen değişiklik üzerinedir. 1990 yılında bu oran yüzde 41,41 iken, 2000 yılında yüzde 36,09 olmuştur (Keyder ve Üstündağ, 2006: 102). Bu argüman, önceki sayfalarda çatışmasız dönemi kapsayan ve tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi sektörleri üzerinden yapılan analizlerle birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı olmaktadır. Bu yüzden, 1980'den sonra, Kürt Bölgesi'ni yoksullaştıran ve yoksullaştırmaya devam edeceği su götürmez bir gerçek olan neoliberal sürecin üstünü politik şiddet ikliminin negatif sonuçlarına yaslanarak örtmek demek, bu dönemi anlaşılır kılacak olan dinamiklerin sadece bir kısmını analiz etmek demektir. Bu noktada, çatışmalı süreç içerisinde Kürtlerin kurmuş oldukları sosyo-ekonomik ağları parçalayan zorunlu ve gönülsüz göç gibi olguları incelemek, tahribatın esasen neden kaynaklandığı ve nasıl gerçekleştiği hakkında aydınlatıcı olacaktır.

III. Zorunlu Kürt Göçü: Neden ve Nasıl?

Son yıllarda *zorunlu Kürt göçü* üzerine yapılan akademik çalışmaların çoğunluğu, bu göçün neden ortaya çıktığına dair bir cevap geliştirmekten ziyade bu göçün sonuçlarına odaklanmıştır. Bu bölüm çerçevesinde zorunlu göçün neden vuku bulduğunu sorgulamaya ek olarak, zorunlu göç meselesi ile iç içe geçmiş olan göçe maruz bırakılanların mülksüzleştirilmesi ve kentlerde iş hiyerarşisinin en dibine yerleşmeleri gibi hem göç sürecinin niteliğini ele alan hem de göç sonrası dönemin yarattığı etkenleri ele alan bir hat izlenecektir.

Zorunlu göç olgusunun tanımı hakkında bir tartışma yapmak, zorunlu Kürt göçünün bu tanım içerisinde incelenmesinin ne kadar açıklayıcı olduğunu ve zorunlu Kürt göçünün nitelik açısından nasıl bir farklılık arzettiği konusunda aydınlatıcı olacaktır. Zorunlu göçe maruz kalan kişiler ile alakalı genel kabul görmüş olan tanım şudur: "Ülke içinde yerinden edilmiş insanlar veya gruplar, hususi olarak silahlı çatışmanın, yaygınlaşmış şiddetin, insan hakları ihlallerinin ve doğal veya insanlar tarafından sebep olunmuş felaketlerin etkilerinden sakınma çabasının bir sonucu olarak, evlerinden veya muttat olarak ikamet ettikleri yerlerden ayrılmaya-kaçmaya zorlanmış veya mecbur bırakılmış ve uluslararası kabul gören devlet sınırlarını geçmemiş kişilerdir" (Sert, 2008: 14). Aslen hukuki bir açıdan yerinden edilen insanlar hakkında önerilen bu tanıma getirilebilecek temel eleştirinin çıkış noktası, bu tanımın ulus-devlet sınırlarını merkeze alıyor olması üzerinden şekillenebilir.¹⁹ Esasen ulus-devletin politik, ekonomik ve toplumsal yapılarından kaynaklanabilecek yerinden edilme süreçlerini ele almak, belirtilen hukuki tanım çerçevesinde kısıtlayıcı olacaktır. Zorunlu göçe sebep olan faktörlerin etnik/ulusal çatışma ekseninde olması durumunu göz önünde tutarak şu soru-

yu yöneltmek yararlı olacaktır: Bir ulus-devlet tarafından göçe zorlanmaya sebep teşkil eden kültürel ve politik farklılıklara sahip insanların, etnik olarak “farklı” olacakları bir coğrafyaya zorla göç ettirilme vakaları için “ülke içinde yer değiştirme” tanımı ve kavramı ne kadar açıklayıcı olabilir? Bu soruyla ilişkili olarak, Türkiye’de yaşanan zorunlu göç vakasının niteliğine vurgu yapmak amacıyla, “zorunlu Kürt göçü” kavramını kullanmanın daha açıklayıcı olduğu ve bu kavramın kısmi olarak da yöneltilen soruya cevap teşkil ettiği söylenebilir.

“Zorunlu Kürt göçü” kavramındaki etnik/ulusal vurgunun göç sürecinin niteliği ile olan ilişkisini kurmak amacıyla, genel olarak kabul gören “yerinden edilmiş kişiler” tanımını Kürt meselesi özelinde genişletmenin faydalı olacağını söyleyebiliriz. Bu genişletme çabasının sınırlarını çizmek gerekirse, zorunlu Kürt göçü kavramı, savaş sürecinde gerçekleşen köy/mezra boşaltma/yakma uygulamalarından veya sistematik asker-korucu baskısından kaynaklanan zorunlu göç ettirilmenin yanı sıra, uygulamalara/baskılara maruz kalmamakla birlikte savaş koşullarının yaşamı imkânsız kılması ve birtakım sosyo-ekonomik nedenlerden kaynaklanan göç hareketliliğini de kapsamaktadır. Bu nedenlerden bazılarını somutlaştırmak gerekirse; yayla kullanımının yasaklanması, uygulanan yiyecek ambargoları, ekonomik faaliyetlerin durmaya yüz tutması, eğitim ve sağlık imkânlarının daralması gibi örnekler sayılabilir.

Bu kavramsal netleştirme ışığında, zorunlu Kürt göçünün *neden ve nasıl* gerçekleştiğine dair hem niceliksel hem de niteliksel olarak bir tartışma yapılabilir. Zorunlu Kürt göçünün nedenlerini yerli yerine oturtmak için, Kürt meselesini biçimlendirme açısından önemli bir rol oynayan silahlı çatışma sürecini dikkatli bir şekilde analiz etmek gerekmektedir. 1984 yılında PKK’nin organize bir şekilde silahlı mücadeleye başlamasından hemen sonra, 1985 baharından itibaren bu silahlı mücadeleyi hedef alan karşı atak, TSK Genelkurmaylığı tarafından Özel Harp Dairesi’nin (ÖHD) “özel savaş” stratejisinin vücuda getirilmesiyle başlamış oldu. Hem askeri hem de siyasi boyutları olan bu bütünleşik stratejinin pratikte ne anlam ifade ettiğine dair Selahattin Çelik şunu dile getirmiştir: “Uygulama, ‘balığı yakalamak için suyun mecrasını değiştirme, bu yapılamıyorsa suyu kurutma’ şeklinde tanımlanmaktadır. Başta köylerle sınırlı bu taktik, 1990’la birlikte şehirlere de uygulandı” (Çelik,

18- İl bazında yapılan bu analizin, PKK ile Türkiye Devleti arasındaki çatışmalar dolayısıyla Kürt Bölgesi’ne gelen azımsanamayacak sayıda asker, polis ve “muhtelif” memurları da kapsadığını hatırlatmakta fayda var. Lakin, bu istatistiksel etkisi eldeki kaynaklar itibarıyla öngörülemeyen olan değişkenin şehirlerin tüketim ekonomisine dâhil olduğuna, pozitif yönde katkı yaptığına ve ticaret ekonomisini canlandırdığına şüphe yoktur. Diğer bir yandan, kayıt dışılık olgusunun meselenin tüm boyutlarıyla ele alınmasını perdelediği yönünde bir uyarı yapmak gerekmektedir.

19- Zorunlu Kürt göçü sürecinde, Türkiye sınırları içerisinde göç etmek zorunda kalan Kürtlerin yanı sıra, Türkiye sınırlarını da aşarak Irak’ın sınırlarına geçmiş olan Kürtlerin varlığını hatırlatmak gerekmektedir. 2004 yılı itibarıyla, 9.000’i Mahmur mülteci kampında olmak üzere 3.000’i de Duhok’ta ve Erbil’de dağınık olarak yaşamakta olan zorla göç ettirilmiş Kürt vardır (Gökalp, 2007: 118). Sayıları bilinmeyen ama Avrupa’ya kaçak yollarla gitmek zorunda kalan zorla göç ettirilmiş Kürtleri de hesaba kattığımız vakit, genel olarak kabul görmüş “yerinden edilmiş insanlar” kavramının zorunlu Kürt göçünü açıklamak konusunda yetersiz kaldığını söylemek mümkündür.

2000: 107). Bu yönüyle, zorunlu Kürt göçünün ortaya çıkmasına temel hazırlayan etmenler, Türkiye Devleti'nin PKK ile mücadele ederken başvurduğu askeri stratejilerden bir tanesiydi denilebilir. Çelik'in vurgusunda önemli olan bir diğer nokta, uygulanan savaş konseptinin sonucunda ortaya çıkan zorunlu Kürt göçünün sadece köylerle sınırlı kalmadığı aynı zamanda şehir ve ilçe merkezlerinde de benzer uygulamaların görülmüş olmasıdır. Lice'de, Silopi'de ve Güçlükonak'ta yaşananlardan da hatırlanabileceği üzere (Başlangıç, 2001) uygulanan savaş stratejisi çok yönlü olmakla beraber, köylerle kısıtlı değildi. Daha da önemlisi, birinci bölümde incelenmiş olan askeri-endüstriyel kompleks bağlamında ortaya çıkan "özel savaş" doktrinleriyle beraber, ordunun yeniden yapılandırılması da gerçekleştirildi, altyapı, donanım ve personel eksiklikleri bölgede yürütülen savaşa uygun biçimde giderildi ve kara birliklerine eklemeler yapıldı. İki yıllık bir hazırlık aşaması sonrası 1993 yılı itibarıyla bu doktrin sistematik biçimde uygulanmaya başlanarak, PKK'nin bulunduğu mekân yani kırsal alan kontrol altına alınıp, PKK için pozitif olduğu düşünülen koşulların yok edilmesi amaçlandı. Köy koruculuğu ve zorla köy boşaltmalar da bu kontrgerilla mücadelesinin özsel birer parçaları olarak ortaya çıktı (Jongerden, 2007: 151).²⁰

Zorla köy boşaltmalarıyla ilgili olarak, tahliye edilmiş ya da yakılıp yıkılarak tahrip edilmiş yerleşim birimlerinin (köy ve mezralar) sayısı hakkında farklı kaynakların verdikleri rakamlar 3000 civarında seyretmektedir. Bir yandan, konuya dair en yetkili devlet kurumu olan İçişleri Bakanlığı'nın rakamları ciddi bir tutarsızlık göstermektedir. İçişleri bakanlığının 2006 yılında zorunlu göç ile yerlerinden edilmiş insanlara dair verdiği rakam, önceki yıllarda verdiği rakamların bile altında kalarak, 385.335 gibi çok düşük bir sayıyla ifade edilirken, yine bir resmi kurum olan Devlet Planlama Teşkilatı denetimindeki Hacettepe Üniversitesi Nüfus İncelemeleri Enstitüsü, 950.000 ile 1.200.000 arasında insanın yerlerinden edildiğini söylemektedir (Jongerden, 2007). Diğer yandan ise, kimi sivil toplum kuruluşları ve insan hakları örgütleri ise bu rakamı üç-dört milyon civarı olduğunu iddia etmişlerdir (Çelik, Kurban ve Yüksek, 2006: 12-13). Bölgedeki şehir nüfusunda gözlenebilen yüksek artışlar, zorunlu Kürt göçünün öncelikle kırsaldan kente olacak biçimde bölge içinde gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Zorunlu göç ile köylerini boşaltmak zorunda kalan köylülerin en yoğun şekilde yerleştikleri bölge illerinin Diyarbakır ve Van oldukları belirtilir (Yüksek ve Ayata, 2005). Göçün izlediği güzergâhı ortaya koyan çalışmalardan biri olan TESEV'in 2006 tarihli çalışmasında ise, zorunlu göçe maruz kalanların bölge içi göç sonrası bölgedeki kent merkezlerinden Türkiye metropollerine doğru yoğun bir nüfus hareketliliği olduğu belirtilmektedir. Raporda bir harita ile gösterildiği üzere, güneyde Adana, Mersin, Antalya; batıda İzmir, Manisa; kuzeyde İstanbul, Bursa, Kocaeli ve ayrıca başkent Ankara illeri bölgeden gelen Kürt göçünün vardığı ana merkezler olmuştur (Kurban, Çelik ve Yüksek, 2006).

Zorunlu Kürt göçünün ortaya çıkma nedenlerine işaret eden faktörlerden ikincisi ise koruculuğun reddedilmesi sonrasında köylerin yakılıp boşaltılması uygulamalarının hayata geçirilmesidir. Köy boşaltmaları, öncelikle PKK

karşısında yürütülecek mücadele için askeri açıdan taktiksel ve stratejik anlamlar taşıyordu. Savaşacak uygun çevreden yoksun bırakılmış; yiyecek, istihbarat, barınma ve yeni eleman bulma olanakları tahrip edilmiş gerillalar daha ıssız ve dağlık yerlere çekilmek durumunda kalacak ya da kentsel bölgelerde alelacele planlanan veya istenmeyen eylemlere girmek zorunda kalacaktı. Ayrıca, kırsal alandaki milyonları bulan bir nüfusun yeniden iskân edilmesini sağlayarak, bu nüfusun kontrol edilmesi ve denetim altında tutulması zorluğu da ortadan kaldırılacaktı, zira bu zorunlu göç ya da kısmen gönülsüz göç ile beraber, devlet kontrolünün ve devletin güvenlik-istihbarat ağlarının daha organize olduğu kent ve şehir merkezlerinde ikamet etmesi sonucu da ortaya çıkıyordu (Jongerden, 2007: 135-6). Zorunlu Kürt göçünün niteliğine bakılacak olursa, koruculuk uygulamalarını kabul etmeyen Kürtler için öngörülen uygulama geri dönüş ihtimalini de ortadan kaldırıyordu: “Zorunlu göçün gerçekleşmesi esnasında ve sonrasında, jandarmaların veya köy korucuları tarafından köylülerin geri dönme ihtimalini ortadan kaldırmak için evlerinin, tarlalarının, ağaçlarının, hayvan barınaklarının ve tahıl ambarlarının yakılması söz konusu olmuştur” (Yükseker ve Ayata, 2005: 16). Bu durumda, hem PKK’nin köylüler ile olan ilişkisini doğrudan ortadan kaldıran hem de geri dönüş ihtimalini köylülerin mülkiyetlerini ateşe vererek ortadan kaldıran bir göç ettirme pratiği uygulandığını söylemek mümkündür. Mülksüzleşmenin temelini atan bu strateji, zorunlu köy boşaltmalarıyla kırsalda ölü-bölgeler yaratırken, kırdan kente göç hızlandırılarak yeni bir yerleşim örüntüsü yaratılmıştır.

Zorunlu göç uygulamasına maruz bırakılan Kürtlerin mülksüzleşmesi olgusunu neoliberal bağlamda anlaşılır kılmak amacıyla, David Harvey’in kullandığı “mülksüzleştirerek gerçekleşen birikim” (*accumulation by dispossession*) kavramını incelemek aydınlatıcı olabilir. Harvey, bu kavramı Karl Marx’ın kapitalizmin yükseliş dönemi için kullandığı “ilkel sermaye birikimi” terimine müracaat ederek, birikim pratiklerinin çoğalma ve devam ettirilme biçimlerini açıklamak için kullanmıştır (2004: 21). Bu yönüyle, zorunlu Kürt göçüyle birlikte Türkiye Devleti’nin tabiiyeti altına girmeyi kabul etmiş korucuların göç ettirilenlerin mülklerini ele geçirerek veya kullanım hakkını gasp ederek mülksüzleştirme sürecinde önemli roller oynadıkları söylenebilir.²¹ Daha net bir şekilde ifade edilecek olursa, silahlı köy korucuları zorun-

20- İnsan Hakları İzleme Örgütü’nün 1995 tarihli raporuna göre Köy Korucularının sayısı 1995 yılında 67.000’i bulmuştu, yürütülen savaş stratejisinin diğer bir parçası olan ve aslen 1980’lerin sonu itibariyle de kısmen başlamış köy boşaltmaları ise 1993 yılı itibariyle daha da sistematik bir hale getirilerek Kürt Bölgesi kırsalında yaygın biçimde uygulanmaya başlandı. İnsan Hakları Derneği’nin 2001 tarihli raporuna göre, sadece 1993 ve 1994 yıllarında boşaltılan ya da yıkılıp yakılan yerleşim birimlerinin sayıları sırasıyla 874 ve 1531 olmak üzere toplam 2405 idi. Kürt Bölgesi’nde süre giden savaş boyunca boşaltılan köylerin ve mezraların büyük bir çoğunluğu 1992-94 yılları arasında gerçekleşmişti (Yükseker ve Ayata, 2005: 17).

21- Bu kavramı zorunlu Kürt göçü özelinde açıklayıcı kıldığı nokta, Harvey’in mülksüzleştirerek gerçekleşen kapital birikimine verdiği örneklerden anlaşılabilir. Meksika’da ve Hindistan’da vuku bulan, köylü popülasyonlarının “zor kullanılarak” topraklarından çıkarılması meselesi, Harvey’in bu kavramı açıklamak için kullandığı örneklerdendir (2004: 21).

lu göçe maruz bırakılan Kürtlerin topraklarına ve meralarını işgal etmişlerdir (Yükseker ve Ayata, 2005: 16-37). Farklı bir deyişle, yerinden edilmiş Kürtlerin mülksüzleştirilerek kentlere akın etmek zorunda bırakılması, göç ettirmenin niteliğini belirleyen askeri stratejinin açtığı siyasi alanı köy korucularının ilkel sermaye birikimi gayretleri için kullanmasından ileri gelmiştir. Bu noktada, göç hareketliliğinin geri dönüşü imkânsız kılacak nitelikte yürütülmüş olması nedeniyle, göç eden Kürtlerin beraberlerinde kentlere taşıyabileceği maddi ve maddi olmayan sermayenin ya çok az ya da hiç olmaması meselesi ortaya çıkmıştır.

IV. Zorunlu Kürt Göçünün Sonuçları, Kentleşme ve Ayrımcılık

Zorunlu göç sonrası sürecin; bir yandan göçün ortaya çıkma biçiminin mülksüzleştirici niteliğiyle, bir yandan göç eden Kürtlerin kentlerde dâhil oldukları sosyo-ekonomik ağların neoliberalizmle parçalanmaya yüz tutmuş halleriyle, diğer yandan da Kürt hareketinin kendini farklı mekânsallıklarda yeniden kurma çabalarıyla iç içe geçmiş bir şekilde belirlendiği söylenebilir. Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde daha berrak bir şekilde inceleneceği gibi, bu faktörlerin sonuçları olarak Kürtlerin Türkiye metropollerinde proleterleşmesi, iş hiyerarşisinde en alt basamaklara yerleşmeleri ve bu durumlara bağlı olarak ortaya çıkan yoksulluk olarak kabaca tanımlanabilir.

Bu noktada, şu soruyu sormak zorunlu göç sonrası sürecin kentlerde gelişme şekli üzerine ışık tutabilir: Kürtlerin batıdaki büyük şehirlere göç etmeleri nasıl bir ekonomik, toplumsal ve siyasi bağlama denk düşmüştür? Bu soruya şöyle bir cevap geliştirmek mümkündür: “Yerinden edilme süreci; küreselleşme, piyasa ekonomisi, sosyal devletin inişe geçişinin belirginleşmesi ve geleneksel toplumsal güvenlik ağlarının zayıflaması gibi sosyal ve ekonomik dönüşüm biçimleriyle kesişerek meydana gelmiştir” (Gökalp, 2007: 120). Bu çakışmanın sonucu olarak, zorunlu göç olgusu, göç edenleri hedef alan kendine has toplumsal dışlanma mekanizmalarını ve yoksullaşmayı barındırıyordu demek mümkündür. Bu durumun ortaya çıkma koşullarını derinlemesine tartışmak için Kürtlerin ne koşullarda kentleşme olgusunu deneyimlediklerine bakmak icap eder.

Kürtler, Türkiye'nin metropollerine on yıllardır göç dalgalarıyla dâhil olan diğer köylü yığınlarından farklı bir durumda kentleşmeyle yüz yüze kalmışlardır. Bu yüzleşmeyi biçimlendiren faktörler neoliberalizmden türeyen çeşitli sosyo-ekonomik dinamiklerden çok daha fazlasıydı. Türkçeden farklı bir dil konuşan, kültürel olarak kayda değer farklılıklar barındıran ve zorunlu Kürt göçünün niteliği yüzünden Türkiye Devleti ile kurmuş olduğu ilişki itibarıyla politik olarak yüklü bir şekilde metropollere gelen Kürtlerin kentleşme deneyimlerini farklılaştıran dinamiklerin yarattığı sonuçlar tartışılmalıdır. Bu bağlamda, Tahire Erman, Kürtlüğün mesele olma hallerine ilişkin şunu dile getirmiştir: “1990 sonrası büyük şehirlere göç eden Kürtlerin şehirdeki toplumsal ağlara kabul edilmesinin zorluğuna ek olarak, Kürtler, toplumsal ve politik ayrımcılıklara maruz kalmışlardır. Bunun sonucu olarak da genellikle en dezavantajlı bölgelerde, radikal eylemlere ve sosyal parçalanmaya müsait olan kendi komünitelerini yaratmışlardır (Erman, 2001: 988)”. Erman'ın

işaret ettiğine ek olarak, zorunlu göç sonrası dönemde Kürtlüğün mesele olma biçimlerini belirleyen etkenlerin sadece makro sosyo-ekonomik değişkenler olmadığını ve Kürt hareketinin bir aktör olarak etnik dayanışma örgüsünün sürekliliğini sağlayan politik zemin olarak kaldığını hatırlamakta fayda var. Erman’ın belirtmiş olduğu toplumsal ve politik ayrımcılıklar konusu hakkında tartışmak, Türklerin kafasındaki Kürt algılama biçimlerini görmek açısından faydalı olacaktır.

Cenk Saraçoğlu’nun, zorunlu Kürt göçü sonrasında İzmir’e göç eden Kürtlere yönelik *İzmirli* orta-sınıf tarafından geliştirilen ırkçı söylemler üzerine yapmış olduğu çalışmada kullanılan “dışlayarak tanıma” (*exclusive recognition*) kavramını ödünç alıyoruz. Günlük yaşamı içerisindeki sosyal etkileşimler üzerinden Kürtleri “tanıyan” *İzmirli* orta-sınıfların geliştirmiş olduğu söylemsel ortaklıklar beş etiketleme/stereotip üzerinden şekillenmiştir. Kürtler, fakirliklerinin sebebi olarak görülen eğitimsizlikleri ve adabımuaşeret kurallarından bihaber olmaları yüzünden “cahil-kültürsüz”, enformel sektörlerde çalışarak vergi vermezken kaçak elektrik ve su kullandıkları üzerinden kısa yoldan zenginleştikleri üzerinden “haksız kazanç sağlayan”, *İzmirli*lerin yaşamlarını artan suç oranlarıyla daha güvensiz hale getiren apartman hırsızlıkları ve tecavüz gibi vak’alara karıştıkları üzerinden “şehir yaşamını mahveden”, sayılarının kentte hızla artmasından ve çok çocuk sahibi olmaları üzerinden “işgalci” ve 1990’lar boyunca PKK ile Kürtler arasındaki bağı inkâr eden devlet söyleminin tedrici bir şekilde erimesiyle de “bölücü” olmaları üzerinden kavranmışlardır (Saraçoğlu, 2008: 44-72). Saraçoğlu’nun Kürtler ile alakalı yapmış olduğu bu çalışmanın orta-sınıf Türkler ile İzmir’deki Kürtler arasındaki toplumsal etkileşimler üzerinden şekillendiğini düşünecek olursak, Tuzla Tersaneler Bölgesi’ndeki Kürt ve Türk işçilerin arasındaki etkileşimlerinin Saraçoğlu’nun seması ile hem farklılıklar hem de benzerlikler taşıması şaşırtıcı olmamalıdır.

Süregelen silahlı çatışmanın Türkiye’nin en önemli gündem maddelerinden birini oluşturduğu bir aralıkta gerçekleşen zorunlu Kürt göçünün, etnik ve kültürel tabanda ayrımcı karaktere sahip söylem ve pratiklerden azade bir şekilde gerçekleşmediğini söylemek mümkündür. Kürtlerin gündelik yaşamının neredeyse her veçhesinde karşılarına çıkan ayrımcılık örneklerinin nasıl bir etnik/ulusal reaksiyon yarattığı konusuna şimdilik girmeyerek, bu konuyu tüm ayrıntıları ve örnekleriyle Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde tartışmayı gerekli görüyoruz.

V. Kürt Yoksulluğunu Tartmak

Bugün sosyal bilimler literatüründe yoksulluğun üzerinde bütünüyle uzlaşılabilmiş, eksiksiz bir tanımı bulunmamaktadır (Şenses, 2001: 62). Daha da önemlisi, yoksulluğun ölçümüne ilişkin öne sürülen kıstaslar, analiz metodları vb. araçlar, olguyu analiz edenin içinden konuştuğu ideolojik ve sınıfsal bağlamların uzantısıdır. Başka herhangi bir konuda geçerli olabileceği gibi, yoksulluk ve bilhassa kent yoksulluğu araştırmalarında da gözlemcinin bakışı, gözleneni değiştirmeye devam etmektedir diyebiliriz. Kürtler ve yoksulluk gibi bir araştırma başlığında ise tarif edilen bu gözlemci-gözlenen ilişkisi fazlasıyla belirleyicidir.

Tüm bu sözü edilen engeller nedeniyle bu alanda sürdürülecek araştırmaların, sayısal verilerden çok araştırmacının, öznel olarak nitelendirilmesi gereken kendi gözlemlerine dayanması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin İstanbul'da ikamet eden Kürt nüfusun yüzdelik dilimler halinde bölümlenmiş gelir dağılımı tablolarını bir takım saha araştırmaları ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan ve etnik köken farkı gözetmeyen hanehalkı anket verilerinden yararlanarak elde etmek mümkün olsa da, bu bilgi kümesi de eninde sonunda nesnel gerçekliği yeterince sağlıklı bir biçimde yansıtamayacaktır. Dolayısıyla, Fikret Şenses'in yoksulluk çizgisi uygulamasından kaynaklanan sakıncaları ortadan kaldırmak amacıyla geliştirilen yaklaşımlar arasında altını çizdiği çıkış yolu önerileri, Kürtler ve yoksulluk başlığında da işlevsel hale gelebilir:

“Bazı çalışmalar, yoksulluğun görünür olduğu yaklaşımını benimseyerek yoksulluk çizgisi belirlemenin gereksiz olduğuna işaret etmektedir. Bu yaklaşıma göre, hiçbir ek araştırma ve ölçme çabasına gerek kalmaksızın kimi toplum kesimlerinin salt yaşam konum ve biçimlerini gözlemleyerek yoksul oldukları sonucuna varılabilir. Örneğin Kenya için yapılan bir çalışmada başkent Nairobi'de nüfusun yarısının temel altyapıdan, kamu hizmetlerinden ve yasal dayanaktan yoksun kalmış 'yoksul alanlar'da yaşadığı ve bazı kentsel alanlarda yoksulluğun 'fazlasıyla görünür' olduğu sonucuna varılmaktadır.” (Şenses, 2001: 87)

Yine aynı başlık altında Şenses'in bizi daha çok ilgilendiren uyarısı, “metodolojik saplantılar”ın yoksulluk konusunda bilgi öteleyici bir potansiyele sahip olabileceği yolundadır.

“Yoksulluk, birçok ülkede belirli bölge ve yerleşim yerlerinde ayrıntılı ölçüm çabalarını gerektirmeyecek düzeyde gözler önündedir. [Ölçüm konusundaki] çabaların bizi, özellikle az gelişmiş ülkelerde her zaman daha kesin bulgulara ulaştıramaması bir yana, ilginin yoksulluğun nedenleri ve çözüm yollarından giderek teknik ölçüm yöntemlerine kayması tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığı söylenebilir..” (Şenses, 2001: 107)

Şenses'in yapmış olduğu bu uyarıyı dikkate alarak, Türkiye'de yaşayan Kürt nüfusa ilişkin elimizdeki az sayıdaki bilgi kaynağına yönelik eleştirel bir perspektif geliştirilecektir.

Özellikle son yıllarda sayısı artan ve çeşitlenen bu araştırmalar arasında KONDA tarafından 2006 yılında Milliyet Gazetecilik A.Ş. için Türkiye çapında seçilen örneklem üzerinden gerçekleştirilen “Biz Kimiz?/Toplumsal Yapı Araştırması” (KONDA, 2006) başlıklı çalışma ile 2008 yılında gerçekleştirilen “Biz Kimiz?/Hayat Tarzları Araştırması” (KONDA, 2008) başlıklı çalışmaların adını anmakta yarar var. Araştırmaların sonuçlarının ve araştırmacıların olguya dair analizlerinin günlük gazetelerde yayınlanarak kamuoyunda tartışılmaya açılması, bu iki araştırmayı önemli kılan özelliklerinden biridir. Biz de bu yazı çerçevesinde, Türkiye'deki Kürt nüfusa ilişkin bütünlüklü bir resim

ortaya koyabilmek amacıyla KONDA’nın sağlamış olduğu veriler üzerinden Kürt nüfusun Türkiye’de toplumsal hiyerarşide yer aldığı konuma dair aktarılanların eleştirisini yapmayı elzem görüyoruz.

KONDA tarafından gerçekleştirilen her iki araştırmanın, Türkiye’de yaşayan Kürt toplumuyla ilgili bize sağladığı demografik verilerin kesin olmaktan uzak olduklarını, ancak diğer yandan sahaya ilişkin resmi veriler elde edilinceye kadar, yapacağımız gözlemler için öyle ya da böyle nesnele yakın bir zemin oluşturabileceğini düşünüyoruz. Dolayısıyla bu verilerin kullanımı ve yine bu verilerden yararlanarak farklı veri setlerinin oluşturulmasından doğan sorunları, Türkiye’de Kürtlerle ilgili araştırma yapma konusunda karşılaşılan engeller hanesine kaydediyoruz.

KONDA tarafından gerçekleştirilen her iki çalışmada da Türkiye’deki Kürt nüfusun “gerçekte ne kadar” olduğu sorusuna yanıt aranarak, 2006 için yıl ortası tahmini 11 milyon 445 bin (Kürt + Zaza nüfusu - Türkiye nüfusunun %15,68’i) rakamına ulaşılmıştır (KONDA, 2006: 17). Türkiye’de yaşayan Kürtlerin hanehalkı gelirleri bazında hangi gelir dilimine dâhil oldukları ve nüfuslarını gösteren yukarıdaki tabloda, Kürtlere ilişkin ortaya konan oranların dikkat çekici yanı, Kürt nüfusun hâlihazırda %68’inin orta gelir grubunun altında bulunuyor oluşudur. Aynı çalışmada Türkiye’de yaşayan toplam tahmini Kürt nüfusa ilişkin verilen 11.445.000 rakamını temel alarak oluşturduğumuz aşağıdaki tablo ise, her bir gelir dilimine denk düşen Kürt nüfusu vermektedir.

Gelir dağılımına göre bölümlenmiş Kürt nüfusu

Kürtler (Türkiye)	En yoksul dilim	2. gelir Dilimi	Orta gelir Dilimi	4. gelir dilimi	En yüksek gelir dilimi	Toplam
Oran	23,8	44,1	22,7	8,2	1,2	100
Nüfus	2.723.910	5.047.245	2.598.015	938.490	137.340	11.445.000

Kaynak: KONDA, 2006: Tablo 14.

Tabloya yansıyan verilerden en alt iki gelir dilimine denk gelen nüfusun toplamını hesapladığımızda, Türkiye’de yaşayan Kürtler arasında 7.771.155 kişinin orta gelir diliminin altında bir gelir sahip olduğunu, dolayısıyla formel olarak yoksul kabul edilebileceklerini belirtmemiz gerekir.

“Biz Kimiz? – Kürtler” (KONDA, 2008) başlıklı çalışmada ise Kürtlerin Türkiye’deki yerleşim bölgelerine göre dağılımına yer veriliyor. Buna göre Türkiye’de Kürt nüfusun %17,5’i İstanbul’da ikamet ederken, İstanbul nüfusunun %14,8’ini Kürtlerin oluşturduğu vurgulanıyor. Araştırmanın sonuçlarına göre verilen bu oran, İstanbul’da ikamet eden Kürt nüfusun sayısının 1,9 milyon rakamına tekabül ettiğini öne sürmektedir. Biz bu makale bağlamında bu rakamın 2 milyon olarak kabul edilmesinin metodolojik bakımından büyük bir sorun yaratmayacağını düşünmekteyiz. Dolayısıyla, KONDA’nın 2006 yılında yayınlanan çalışmasında verilen Kürt nüfusun gelir dağılımı oranlarını temel alarak, İstanbul’daki Kürtlerin gelir dağılımına oranlı nüfuslarına

ilişkin aşağıdaki tabloyu elde etmiş olduk. Tüm verilerinin tahmini olmakla beraber, şimdilik elimizdeki “nesnel” olana en yakın veriler olduklarını kabul ettiğimiz koşulda, bu tablodan elde ettiğimiz en önemli sonuç, orta gelir diliminin altında yer alan İstanbullu Kürt nüfusun sayısının 1,5 milyona yaklaştığıdır (net 1.358.000).

Gelir dağılımına göre bölünmüş İstanbul’da yaşayan Kürt nüfus

Kürtler (İstanbul)	En yoksul dilim	2. gelir Dilimi	Orta gelir Dilimi	4. gelir dilimi	En yüksek gelir dilimi	Toplam
Oran	23,8	44,1	22,7	8,2	1,2	100
Nüfus	476.000	882.000	454.000	938.490	164.000	2.000.000

Sonuç olarak bütüncü bir gözlem düzeyinde, 1990’lar ve sonrasında göç etmiş olan Kürt nüfusun her nerede olurlarsa olsunlar, yerleştikleri kentlerin yoksul kesimlerine eklemlediklerini ve burada, oldukça az sayıdaki seçenekler dâhilinde kurulan kente tutunum stratejileri içinde en kısa yoldan enformel sektörlerle yöneldikleri yolunda fikir yürütülebilir. Kürt yoksulluğu yapılaşmıştır derken yasılan zemin, Kürtlerin savaş sürecinde çok hızlı ve savunmasız bir biçimde dâhil oldukları yapının, eşitsiz gelişme yasalarının geçerli olduğu kapitalist üretim ilişkilerinin neo-liberal aşamasyken zorunlu Kürt göçünün gerçekleşmiş olmasıdır.

VII. Sonuç

Türkiye Kürtlerinin neoliberalizmi deneyimleme serüvenlerinin, Kürt hareketinin yükselmesi sonrasında ortaya çıkan zorunlu Kürt göçüne paralel bir şekilde ortaya çıkması, Kürt emekçi yığınlarının Türkiye metropollerinde hızlı bir şekilde akın etmesiyle sonuçlanmıştır. Ortaya çıkma sebepleri itibariyle hegemonik mücadeleyle alakalı olan bu göç süreci, göçün niteliği itibariyle zorla göç ettirilen Kürtlerin politik konumlanma açısından Türkiye Devleti karşıtlığı üzerinden şekillenmesine sebep olmuştur. Bu göç dalgasının niteliğinde bulunan mülksüzleşme gibi olgular ile neoliberalizmin toplumsal dayanışma ağlarını neredeyse tükettiği bir dönemde bu göçün gerçekleşmiş olması, önceki göç dalgalarına benzemeyen bir göç biçimini Türkiye metropollerine ve Kürt Bölgesi’ndeki illere yoksulluk sarmalına taşımıştır. Tüm bu gelişmelerin yarattığı önemli sonuçlardan bir tanesi, milyonlarca Kürdün Türkiye metropollerinde işçi sınıfının en fazla ezilen kesimleri arasında yer almaya başlamış olmasıdır. Tuzla Tersaneler Bölgesi’ni inceleme amacımız, şu ana kadar yapılan teorik ve ampirik tartışmaları bir vaka analizi üzerinden değerlendirmektir. Bu yüzden, Kürt tersane işçileri ile yapmış olduğumuz derinlemesine görüşmeler üzerinden, ikincil kaynakların pek değinmedikleri ve Kürtlere dair ciddi önem arzedilen toplumsal olgulara Tuzla Tersaneler Bölgesi merceğinden bakmanın verimli olacağına kuşku yoktur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM²²

Giriş: Neden Tuzla Tersaneler Bölgesi?

Tuzla Tersaneler Bölgesi, neoliberalizmin ortaya çıkardığı taşeronlaşma, esnek üretim, kayıt dışı üretim, sınıf mücadelesinin engellenme halleri, zorunlu Kürt göçünün sermaye açısından sonuçları bağlamında etnik iş bölümü gibi Türkiye metropollerindeki iş sahalarında sıklıkla rastlanan olguların bütünleşik bir şekilde incelenmesine fırsat vermektedir. Tuzla'daki mekânsal durum yüzünden, işçiler arasındaki etkileşimlerin had safhada olması ve işçi sınıfının en ezilen kesimlerini temsili açısından diğer iş alanlarına kıyasla daha net fotoğraflar çekilmesini mümkün kılmaktadır. Ek olarak, Tuzla'da devletin ve sermaye gruplarının var olma şekillerinin de, hegemonik mücadelenin nasıl evrildiğini görmek açısından bir zemin oluşturduğu söylenebilir.

I. Tuzla Tersaneler Bölgesi'ni Tanımak

Tuzla Tersaneler Bölgesi'ni tanımaya ve anlamaya yardımcı olabilecek birkaç soru ile başlamak gerekirse şu soruları yöneltmek zihin açıcı olacaktır: Tuzla'nın tarihçesine baktığımızda, bu coğrafi alanın şekillenmesinde rol oynayan ve kırılma noktaları olarak adlandırılacak uygulamalar nasıl ortaya çıkmıştır? Tuzla'nın bugünkü gemi inşa sektörünün merkezi haline gelmesinin sebeplerini anlamaya çalışırken, bu alanın bina edilmesinde kapitalist devletin rolü nedir? İş cinayetlerinin esas kaynağı olduğunu iddia ettiğimiz zamansal ve mekânsal darlık meselesinin Tuzla Tersaneler Bölgesi'ne ne çeşit etkilerinden bahsedilebilir? Post-fordist üretim ilişkileri ve neoliberalizm, hem Tuzla sermayesinin hem de tersaneler bölgesindeki emek örgütlenmesinin çehrelerini nasıl belirlemektedir? Ve son olarak, Tuzla'nın güncel durumunda sermaye ve devlet ilişkilerinin net bir şekilde ortaya konabildiği durumu nasıl sorunsallaştırmak gerekmektedir? Bu soruları aklımızda tutarken, bu bölümün esas amacının, sonrasında detaylı bir şekilde tartışacağımız taşeronlaşma, iş cinayetleri, Tuzla'da sınıf mücadelesi ve Kürtlüğün Tuzla'da mesele olma halleri gibi konuları daha anlaşılır kılacak bir zemin yaratmak olduğunu belirtmeliyiz.

Tuzla'nın, İstanbul'un nüfusu en hızlı büyüyen ilçelerinden biri olmasının arkasında yatan esas faktör, tersanelere ek olarak, deri ve demir çelik gibi farklı sanayi kollarının bu bölgede yer almasıdır. Tüm bu farklı iş kollarını bünyesinde barındıran Tuzla İlçesi'nin, bu haliyle büyük bir sanayi havzası teş-

22- Çalışmamızın bu bölümünün hazırlanması için oluşturulan araştırma grubu, Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde ağırlıklı olarak Kürt işçilerden oluşan 20 tersane işçisiyle derinlemesine görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler 16 Ekim - 9 Eylül 2008 tarihleri arasında, görüşülen işçilerin tercihlerine göre Kürtçe veya Türkçe yapılmıştır. Örneklemimiz içerisinde yer alan işçilerden yarısı, Tuzla'da sendikal faaliyetler yürüten ve/veya politik kurumlarla doğrudan ya da dolaylı bir şekilde bağlı olan işçilerden oluşmaktadır. Görüşme mekanı ise görüşülen işçinin tercihinine göre belirlenmiş olup; ağırlıklı olarak bekar evlerinde ve kahvehanelerde, kalan görüşmeler ise sendikalarda gerçekleşmiştir. Çalışmamız esasında işçilerin gerçek isimleri saklı tutulacağından ötürü, görüşme kayıtlarından alınan alıntılar için görüşme sırası esasında yapmış olduğumuz isimlendirmeye göre referans verilecektir (örn: Görüşme, IV).

kil ettiği söylenebilir. Tuzla tersanesinin havzadaki en önemli sanayi kolu olmasının arkasında yatan neden, 22 Eylül 1969 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun 6/12421 sayılı kararı sonrasında gelişen süreçte, Türkiye gemi inşa sanayinin %90 gibi yüksek bir oranla Tuzla'da yoğunlaşmasıdır. Bu kararın pratikte etkisini göstermeye başlamasından önce; gemi inşa, tamir ve bakımı daha çok Haliç, Tophane, İstinye, Beykoz ve diğer yerlerde gerçekleşmekteydi. Eylül 1969 tarihli karar, 1980'lerde tam olarak uygulanmaya konduğunda bahsi geçen Tuzla dışındaki tersaneler de Tuzla'ya taşınmaya başladı (Akdemir, 2008). Devletin planladığı ve uygulamaya soktuğu Doğu Marmara Bölgesi Planı kapsamında, tersanelerin taşınmasının amacı İstanbul'un doğusunda büyük bir endüstri bölgesinin kurulması, bununla da belirtilen sanayi kolunun daha hızlı ve verimli hale getirilmesidir.

Bu yazının ilk bölümünde sıklıkla kullanılan "kapitalist devlet" tabirinin Tuzla özelinde ifade ettiği anlam, Tuzla'nın kurulmasında ve regülasyonunda devletin sahip olduğu rolün ortaya konmuş olmasından da anlaşılacağı gibi oldukça somuttur. Bu iddiayı Tuzla'nın tarihçesine eğilerek desteklemek mümkündür. Bu noktada, Tuzla 1980'lere kadar sadece bir sayfiye alanı iken zamanla İstanbul'un merkezinden çıkarılan üretim birimlerinin toplandığı bir sanayi bölgesi haline gelirken devletin rolünü azımsamak mümkün değildir. Tahmin edilebileceği üzere, bu durum Tuzla'da yaşayan nüfusun demografik ve sınıfsal yapısının değişmesine de neden olmuştur. Sadece gemi inşa sanayi değil, bu üretim alanı için gerekli olan yan sanayi ve diğer organize sanayi işletmelerinin de eklenmesiyle, Tuzla, devasa bir üretim tesisine dönüşmüştür. Tahmin edilebileceği üzere, Tuzla'nın kaderi esas olarak Türkiye'deki gemi inşa sanayinin geçirdiği dönüşüme paralel bir şekilde değişmiştir. Bu dönüşümleri anlayabilmek için, kapitalist devletin -Jessop'ın belirttiği çizgide- müdahil olduğu üç önemli kırılma noktasına odaklanmak, Tuzla'nın hikâyesini anlamak için faydalı olacaktır.

Bu kırılma noktalarından birincisi, evvelden Tuzla'da yerleşik olmayan tersanelerin Tuzla'ya kendi iradeleri dışında taşınmaları, yan sanayisi ve işçileri de kapsayacak şekilde tek bir bölgede toplanmalarını sağlayan düzenlemelerdir. İkinci kırılma noktası, çıkarılan Bakanlar Kurulu kararıyla armatörlere her yıl kullanılmak üzere bir miktar fon sağlanmasıyla alakalı karardır.²³ 1970'lerin ikinci yarısında uygulanmaya başlayan bu devlet desteği, neoliberal dönemde de sürmüştür (Akdemir, 2008: 143). Devletin sermaye grupları ile yapmış olduğu işbirliğinin en bariz bir şekilde görülebildiği alanlardan birini Tuzla Tersaneleri oluşturmaktadır.

Üçüncü kırılma noktası ise, neoliberalizm aracılığıyla uluslararası hale gelen sermaye ve emek bölüşümünün Türkiye'deki yansımalarından biridir. Birleşmiş Milletlere bağlı bir kurum olan Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün (*International Maritime Organization*) uluslararası gemi dolaşımını standartlaştırmak amacıyla aldığı karar çerçevesinde ortaya çıkan yeni gemi inşası pazarıyla, emek-yoğun olan bu sektörün üçüncü dünya ülkelerine devşirilmesi sonrasında, Tuzla'ya da hatırı sayılır oranda bir pazar payı düşmüştür. Ayrıntılayacak olursak, 2005 yılı içerisinde 15 yaş üstünde olan gemilerin sefer-

ler yapması yasaklanmış ve bu düzenleme tek cidarlı olan gemilerin 2015 yılında aynı yasak kapsamına alınacak olmasıyla da daha da iştah kabartıcı bir hale bürünmüştür (Odman, 2008). Bu noktada, Türkiye’nin payına düşen gemi inşa pastasını belirleyen parametre, Avrupa’da işçi ücretlerinin pahalı olması ve aksine Türkiye’de ucuz işgücünün bulunmasıdır. Bu minvalde, sermayenin Kuzey Amerika ve Batı Avrupa bölgelerinden emeğin ucuz olduğu ülkelere aktarılması manasına gelen ve David Harvey tarafından öne sürmüş olan “esnek birikim” kavramının en bariz örneklerinden birine şahitlik ettiğimizi söyleyebiliriz.

Tuzla burjuvazisinin açılan bu pazardan pay kapmak noktasında ne kadar açgözlü olduğunu anlamak için, Türkiye’de gemi inşa sanayisinin dünya geneline göre büyüme hızlarına bakmak kâfi olacaktır. 2003 yılından bu yana dünya gemi inşa sanayi yüzde 89 büyüme gösterirken, Türkiye’de bu oran yüzde 360’dır. Türkiye’deki tersaneler 2002 yılında dünya sıralamasında 23. sırada iken, 2007 yılında 4. sıraya yükselmiştir (ÇSGB, 2008: 9). İstatistiksel olarak ifade ettiğinden çok daha fazla soruya cevap verme potansiyeli olan bu aşırı hızlı büyüme grafiğinin üzerinde dikkatle durmak gerekiyor. Tuzla’da 1992 yılından bu yana yaşanan 100’ü aşan sayıda iş cinayetini tetikleyen en önemli faktörler; iş güvenliğine yatırım yapmayan, taşeronluk sistemiyle işçi ücretlerini minimum düzeye indiren, parça başı çalışma sistemi yüzünden sürekli bir zaman sıkışmasını işçilere dayatan, artı değer hırsından müteşekkil kapitalist büyüme itkisinin Tuzla’daki yansımalarıyla şekillenmiştir. Bu noktada, kapitalist devletin girişimleri sonucunda onlarca yıl önce Tuzla’da yoğunlaştırılan gemi inşa sektörünün maddi kapasitesinin son büyüme dalgalarına karşı ne kadar kırılğan ve yetersiz olduğunu incelemeye bu faktörleri analiz ederek başlanabilir.

Tuzla Tersaneler Bölgesi’ndeki mekân sıkışmasını anlamak amacıyla Tuzla tersanelerinin mekânsal yapısını dünyadaki diğer benzer örnekleriyle karşılaştırmak zihin açıcı olacaktır. Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde tersanecilik faaliyeti gösterilen tersanelerin alanları 2126m² ile 196.376m² arasında değişirken, dünya gemi inşa sanayisi sıralamasında ilk üçte yer alan Güney Kore’de sadece bir tersanenin kapladığı alan 500 bin metrekare olduğu altı çizilmesi gereken bir gerçektir (ÇSGB, 2008).²⁴ Bu karşılaştırmanın Tuzla özelinde ortaya koyduğu çok net bir sonuç vardır: *Üretimin dar alanda yoğunlaşması*. Farklı bir ifadeyle, alınan siparişlerin boyutları dikkate alındığında, Tuzla Tersaneler Bölgesi’nin kapasitesi haddinden oldukça fazla bir şekilde aşılıyor, bariz bir şekilde üretim için mekân sıkışmasının yaşanmasına yol açmaktadır. Bu durumun ne kadar yakıcı olduğunu, Gemi İnşa Sanayicileri Birliği²⁵ Başkanı Murat Bayrak’ın, Meclis Araştırma Komisyonu’na aktardıkları üzerinden anlamaya çalışacak olursak; 1980’li yıllarda hazırlanan proje-

23- Bu karar, 7/9245 sayılı olup, Gemi İnşa, Gemi Satın Alma, Tersane Kurma ve Geliştirme Fonu (GİSAT) olarak resmileştirilmiştir.

24- Bu karşılaştırma, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2008) *Tersaneler ve Tuzla Gerçeği*, Haziran 2008 Ankara, raporundan alınmıştır.

25- GİSBİR, Tuzla’daki tersane sahibi sermayedarların kurmuş olduğu bir organizasyondur.

lerin şimdiki kapasiteyi taşımak konusunda bariz bir şekilde yetersiz kaldığı ve mekânsal darlığın ciddi bir sorun teşkil ettiği bizzat Tuzla burjuvazisi tarafından dile getirilmektedir²⁶ (TBMM, 2008: 5). Yani Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki iş cinayetlerine sebep olan mekanizmaların bir bölümü, ancak mekânsal açıdan Tuzla'nın oluşum sürecindeki çarpıklıklara bakılarak anlaşılabilir.

Tuzla'daki tersane sahipleri ile Türkiye Devleti arasındaki ilişkiye bakıldığında, iş hukukunun an be an çiğnendiği Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde hukuksuzluğun korunabilmesini sağlayan faktörleri görmek daha da kolaylaşacaktır. Yardımcı ve Türkler tersanelerinin sahibi olan Yardımcı Ailesi AKP'den bir milletvekili çıkarmışken, Desan Tersanesi'nin sahibi olan Cengiz Kaptanoğlu ise bir önceki dönemde AKP milletvekilliğiyle Milli Savunma Komisyonu Başkanlığı yapmıştır (Akdemir ve Odman, 2008). Diğer yandan, MHP'den milletvekili seçilen Ali Torlak'ın da tersane sahibi olduğunu not düşmek gerekmektedir. Tuzla sermayedarlarının devlet ile kurmuş olduğu dolaylı bağlar bir yana bırakılsa bile, Tuzla sermayesinin devlet ricalinde temsil edildiğine dair bir iddiada bulunmak mümkündür. Bütün kayıt dışılığı ve hukuksuzluğu ile Tuzla'da süregelen rejimin, birtakım tersanelerin kısa süreli kapatılması dışında bir müdahale olmadan sürebilmesinin ardında yatan sebepleri sermaye ile devlet arasındaki ilişkilerden bağımsız bir şekilde anlamak çok zordur.

Tuzla özelinde hükümet ile burjuvazinin bu kadar iç içe geçmişliğinin yol açtığı sonuçları tartışmak amacıyla; devlet, sınıf mücadelesi ve burjuvazinin etkileşimlerini gözleme fırsatı veren iş cinayetleri sonrası bazı tersanelerin kapatılması meselesini ayrıntılı bir şekilde tartışmak faydalı olacaktır. Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde, art arda yaşanan ve ana akım medyanın da gündeme taşıdığı iş cinayetleri meselesinde, devletin bazı tersaneleri belli bir süreliğine kapatma hamlesini konumlandırmak gerekmektedir? Nitekim Mayıs 2008'den itibaren sırasıyla Selah Tersanesi, Selahattin Aslan ve Nuh İstanbul tersaneleri İstanbul Valiliği tarafından 5 gün süreliğine kapatıldığını hatırlamakta fayda var.²⁷ Düz bir okuma yapılacak olursa, bu kapatma cezaları gerekli iş koşullarının sağlanmaması yüzünden yaşanan hukuksuzluğun giderilmesi için devletin uyguladığı cezai bir tedbirdir. Lakin bu düz okumayı yapmak yerine, bu meselenin sınıf mücadelesi dinamikleriyle birlikte okunması durumunda, bu kapatmaların hiç de ilk bakışta görüldüğü kadar hukuki bir süreç ile sonuç almaya yönelik olmadığını anlamak mümkündür. Bu yeniden okumayı yapmadan önce, iş cinayetlerinin nedenlerini anlamak gerekirse; meselenin kaynağı, yapısal-mekânsal yetersizlikler yumağı içerisinde, kapitalist üretim ilişkilerinin içinden türeyen rekabet olgusuna paralel bir şekilde ortaya çıkan *hızlı üretim yapma zorunluluğuyla* yine kapitalizmin özünde var olan artı değer üretimine ket vurmamak için *iş güvenliğine yatırım yapmama* tercihindən ileri gelmektedir.

Daha geniş bir bağlamda anlamaya çalışacak olursak: "Kapitalizmin liberal uğrağında, devlet, dolaşım alanındaki ve değişim ilişkileri bağlamındaki bütün çatışmaları çözerək, kapitalist üretimden türeyen çelişkilerin üstesinden

gelmeye çalışır. Liberal kapitalist devlet, bu nedenle, bir yanda eşitlik ve özgürlük ilkelerini desteklemeye çalışırken; bir yanda bu ilkelerin pratikte uygulanmasını hiç durmadan sekteye uğratar; burada amaç, üretim ilişkilerinin özündeki ana çelişkinin durmaksızın yarattığı çelişkilerin üstesinden gelmektir” (Yılmaz, 2008: 166). Bu tespitin Tuzla meselesi özelinde nasıl haklılık kazandığını anlamak için, devletin tersane kapatma hamlesiyle Tuzla’da yürütülen sınıf mücadelesine nasıl ket vurulduğuna, diğer yandan da kapitalist ilişkilerin doğurduğu çelişkilerini görünmez kıldığına bakmak gerekmektedir.

Kapitalist devletin tersane kapatma hamlesinin birinci sonucu, Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde işçi sınıfı mücadelesi veren *Liman Tersane Gemi Yapım ve Onarım İşçileri Sendikası* (Limter-İş), *Tersane İşçileri Birliği Derneği* (TİB-DER) ve diğer örgütlü yapıların yürütmüş olduğu mücadelenin Tuzla sermayesinin etkin saldırılarına hedef olduklarıdır. Öyle ki, Selah Tersanesinin 5 gün süreliğine kapatılması dolayısıyla işveren örgütü GİSBİR, Gemi Mühendisleri Odası ve Dok Gemi-iş ortaklaşa bir eylem yaparak, tersanelerin kapatılmasını protesto eden bir eylem düzenlemekte herhangi bir beis görmemişlerdir. Ancak eylemdeki önemli detay, eyleme katılanların açtıkları pankartta ve sürekli dillendirdikleri sloganlarda görünür olmaktadır: “Limter-İş sana Tuzla’da mama yok” (*Ntvmsnbc*, 2008). Bu eylemin amacı, tersanelerini, sınıf mücadelesi yüzünden ortaya çıkan ve işçilerin yevmiyelerinin kesilmesiyle sonuçlanan bir süreç olarak kavratma ve sınıf mücadelesine işçilerin verdiği desteği asgariye indirme çabasıdır.

Devletin tersane kapatmaları ile sınıf mücadelesine verdiği zararı daha geniş bir bağlamda ele almak için, Micheal Burawoy’un “yeni despotizm” olarak tanımladığı ve gelişmiş kapitalist sisteme özgü bu tahakküm biçiminin emek süreçleri üzerine etkisini incelediği “fabrika rejimleri” ile alakalı kavramsallaştırmasını incelemekte fayda var. Tersane kapatmalarına ve Tuzla Tersaneler Bölgesi’nin Yalova’ya taşınma durumlarına binaen, işçileri sınıf mücadelesine dâhil olmaktan alıkoyabilecek bir işsizlik tehdidi dolaşıma sokulmasının “hegemonik despotizm” ile olan bağlantısını kurmak mümkündür. Burawoy’un “despotizm” olarak tanımladığı erken dönem kapitalist sistemde, işçiler işten atılma korkusuyla kolektif hareket edemeyip bireysel çıkarlarına yönelirken, “hegemonik despotizm” olarak adlandırdığı gelişmiş kapitalist sistem dâhilinde yeniden ve farklı biçimde tahakküm sistemi sermayenin farklı alanlara kaçışı, iş alanının kapatılması ve yatırımsızlık gibi kanallar üzerinden kurulmaktadır (Burawoy, 1983). İş cinayetleri konusunda savunma pozisyonuna geçen Tuzla sermayedarlarının, işçiler üzerinde kurdukları he-

26- Daha ayrıntılı bir şekilde belirtmek gerekirse, Murat Bayrak: “Tersane projelerinin 1980’li yıllarda hazırlandığını, o zamanın şartlarına göre onaylanan projelerin bugünkü şartlara uymasının zor olduğunu, zamanında tersane alanları planlanırken 3000-5000 DWT’lik (deadweight tonnage) gemiler yapılacak şekilde planlandığını, şimdi ise 180.000 DWT’ye kadar gemiler yapıldığını, 2000’li yıllardan önce yılda sadece 1-2 gemi suya indirilirken şimdi 150 gemi indirildiğini, son 6 yıllık süreçte Türkiye’nin gemi inşa sanayinde büyük bir patlama yaşandığını, bu duruma iş sahipleri, çalışanlar ve müfettişlerin şaşırıldığını, tüm tersanelerin şu anda %80 kapasite ile çalıştığını” dile getirmiştir (TBMM, 2008: 5).

27- Limter-İş tersanelerin kapatılmasının hem ölümleri gizlediğini hem de işçileri işsizlikle tehdit etmek amacıyla kullanıldığı için karşı çıkmaktadır: http://www.limteris.com/haber/haber_detay.asp?haberID=311

gemonik despotizm, “ekonomik büyüme ve istihdam sağlama” söylemi üzerinden vücuda gelerek bir tehdit algısı yaratmaktadır. Sermaye ile devlet arasındaki ilişkinin berraklaştığı bu noktada, Meclis Tuzla Komisyonu Sözcüsü, AKP’li Fuat Bol’un yapmış olduğu açıklamada, Tuzla tersanelerindeki mekân sıkışması üzerinden yeni tersanelerin başka bölgelere kaydırılması gerektiği yolunda söylediği sözlerini (*Sendika.org*, 22.05.2008), Burawoy’un işaret ettiği sermaye kaçıışı tehdidinin bir örneği olarak görmek zor olmasa gerekir. Bu ve benzeri açıklamaların Limter-İş’in eylem kararları almasından hemen sonra gelmesi ise sermaye kaçıışı tehdidi ile yani işçileri işsiz kalma korkusuyla terbiye etme gayretleri olarak okunmalıdır. Son dönemde kapitalizmin yeni bir küresel kriz dalgasına girmiş olduğu düşünüldüğü vakit bu tehdidin etki düzeyi hakkında da fikir sahibi olmak kolaylaşacaktır.

Tuzla Tersaneler Bölgesi meselesini, kapitalist devletin rolü bağlamında tartıştıktan sonra, 2002 sonrası tersanelerde oluşan iş yoğunluğunun getirdiği diğer bir sonuç olan istihdam edilen işçi sayısındaki artış konusunu ele alınabilir. Mayıs 2008 tarihi temel alındığında, Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde resmi olarak 34.500 işçi bulunmaktadır ve yan sanayi ile fason üretimi de eklediğimizde 100.000 sayısına ulaşabiliriz (ÇSGB, 2008: 6). Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde artan işlere paralel bir şekilde büyüyen işçi sayısı sonrasında ortaya nasıl bir iş örgütlenmesi ve iş hiyerarşisi çıktığı konusunu incelemek gerekmektedir. Bir soruyla başlanacak olursa, Tuzla Tersaneler Bölgesi, *esneklik* olgusunu emeğin örgütlenmesi bağlamında nasıl deneyimlemektedir? David Harvey, post-Fordist dönemde ortaya çıkan yeni iş organizasyonunu anlayabilmek için “çekirdek işgücü” ile “çevresel işgücü” kavramlarını önermektedir. Çekirdek işgücü, “tam zamanlı çalışan, sürekli statüye sahip ve kurumun uzun vadeli geleceği için merkezi önem taşıyan” işçileri kapsarken, çevresel işgücü nosyonu ise “...ihtiyaç oldukça istihdam edilenleri, sabit süreli sözleşmeyle çalışanları, geçici işçileri, taşeron işçilerini...” kapsamaktadır (Harvey, 1996: 173-74). Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde istihdam edilen çekirdek işgücü, mühendisleri, birçoğu da taşeronluk yapan sigortalı çalışan ustabaşları kapsarken, geriye kalan işçilerin neredeyse hepsi herhangi bir iş güvenliğinden yoksun, kayıt dışı çalışan taşeron işçilerini içermektedir. Farklı bir deyişle, Tuzla Tersaneler Bölgesi, istihdam biçimi açısından kayıtsız ve sigortasız bir şekilde çalışan, iş cinayetlerine kurban gittiklerinde iş hukuku çerçevesinde hesap sorulmasına imkân dahi tanımayan on binlerce işçinin “çevresel işgücü” olarak bulunduğu bir havzadır.²⁸

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın hazırlamış olduğu raporda Tuzla’daki sorunların genel hatlarıyla ortaya çıkma sebepleri şu şekilde formüle edilmiştir: Alan darlığı, fazla çalışma, iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerinin yeterli olmayışı, kayıt dışılık, alt işverenlik sistemindeki problemler, işçilerin mesleki eğitimlerinin yetersizliği ve korunma kültüründeki eksiklikler (ÇSGB, 2008: 3). Tuzla Tersaneler Bölgesi meselesiyle ilgili yapılan bu tespitlerin bir kısmını açıklamak, bir kısmını da çürütmek maksadıyla, bir sonraki bölümde taşeronluk sisteminin Tuzla meselesinde kapladığını alanı ölçmeye çalışarak, daha sonraki bölümde ise detaylı bir şekilde iş cinayetlerinin sebeplerini analiz etmeyi gerekli görmekteyiz.

Şimdilik, kısaca iş cinayetlerinin neden ortaya çıktığı sorusuna bir cevap geliştirmek amacıyla, öncelikle “yapısal” faktörleri ve bu faktörlerin tersane işçisine yansımaları bakımından da “bireysel” nedenleri ayırt etmeyi öneriyoruz. Yapısal etkenlerin, kapitalist üretim ilişkilerin içinden doğan *hızlı üretim yapma zorunluluğu ile iş güvenliğine yatırım yapmama* gibi dinamikler etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu yapısal nedenlerin bireysel yansımalarını örneklemek gerekirse: uzun süre ve yoğun olarak çalışmaktan kaynaklanan, insan biyolojisinin ve mekânın son sınırına kadar zorlanmasından doğan uykusuzluk, dikkatsizlik ve yorgunluk gibi psikolojik haller sayılabilir (Akdemir ve Odman, 2008). Bu noktada, taşeronluk sisteminin iş cinayetlerini tetiklediği argümanını netleştirecek olursak, taşeron firmaların kâr maksimizasyonu amacıyla en kalitesiz ekipmanları aldıklarının, bizzat bu ekipmanları satan firmalar tarafından dile getirilmesine kanıt olarak sayabiliriz (Radikal, 23.06.2008). İşçilerle yapmış olduğumuz derinlemesine görüşmeler esnasında, taşeron firmanın bireysel tedbirler için sağladığı ekipmanların çok çabuk kullanılmaz hale gelmesinden dolayı Tuzla merkezinden şahsi harcamalar yaparak bu sorunu gidermeye çalıştıklarını öğrendiğimizi belirtmek, taşeronluk sisteminin iş güvenliğini etkileme biçimini anlamaya yardımcı olabilir. Sonuç olarak, hem yapısal hem de bireysel faktörler ekseninde ortaya çıkan iş cinayetleri ve iş kazalarını da kapsayan Tuzla Tersaneler Bölgesi meselesini etrafıca ele almak adına, önce taşeronlaşma olgusunu daha sonra da iş cinayetlerinin işçiler üzerinde yarattığı sosyo-politik sonuçları tartışmayı gerekli görmekteyiz.

II. Taşeronlaşma

Neoliberal tahakküm ile birlikte üretim ilişkilerinin organizasyonunda meydana gelen dönüşümlerden en önemlisi, taşeronluk sistemi olarak bilinen ve iş bölüşümünü azami düzeye çıkararak, David Harvey’in kavramsallaştırdığı üzere *katlıktan esnekliğe* geçiştir. Tuzla bağlamında taşeronluğun oturduğu zemin oldukça yaygın ve çeşitlidir: “Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde taşeronlar, işçilerin vasıf, ücret ve güvence açısından da farklılaşan montaj taşeronu, kaynak taşeronu, boru taşeronu, boya/raspa taşeronu, temizlikçi taşeronu, elektrik taşeronu, taşlama taşeronu vb. iş tanımlarıyla/ alt-dallarıyla anılırlar” (Akdemir ve Odman, 2008). Herhangi bir ku-

28- İş güvenliği meselesi için önemli gördüğümüz bir detay sigorta şirketlerinin tersaneleri fazla talep olmasına rağmen sigortalamamasıdır. En büyük sigorta şirketlerinden biri olan Aviva Sigorta Genel Müdürü Ertan Fırat’ın açıklaması Tuzla’daki durumu özetlemesi dolayısıyla aynen aktarıyoruz: “Bildiginiz gibi şu anda Tuzla tersaneler bölgesi tarihinin en yoğun dönemini yaşıyor. Bu sebeple bize yoğun bir şekilde birkaç yıl önce sigorta talepleri geldi. Ancak en temel nokta, bölgedeki iş güvenliği konusuydu. Tersanelerde çalışan işçilerin çok büyük kısmı tersanelerin çalışanları değil, tersanelere taşeron olarak iş yapan kurumların personeliydi. Kurumsal kimliği olmayan, usta-işçi mantığı ile ucuz yolla tersanelere iş yapmaya çalışan kişilerden oluşan bu gruplar, iş güvenliğinden tamamen uzaktırlar. Bugün o bölgede çalışan işçilerin sayısını herhangi bir resmi kurumdan tespit ettirmeye kalksanız eminim her kurumdan başka başka rakamlar elde edersiniz. Bu da görüntüde büyük yatırımların olduğu tersanelerin arkasında kurumsal kimlikten uzak grupların olduğunun bir kanıtıdır. Bu sebeple biz bölgede işveren mali mesuliyet veya ferdi kaza sigortası teminatlarını verebilmek için karşımızda iş güvenliğine inanan, bu konuda risklerini yönetmek adına aksiyon alan bir kurum görmek isteriz.” (Hürriyet Gazetesi, 26.05.2008)

rumda asıl olan işi taşeronlara yaptırmak hukuki manada bir suç iken oldukça dallanıp budaklanmış olan Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki taşeronluk sistemi için bu kanun uygulanma manasında bir geçerlik taşımamaktadır. İş Kanunu, alt işveren ilişkisini tanımlarken, ikinci maddede şunu dile getirmektedir:

“Bir işverenden, işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin **yardımcı işlerinde** veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile **teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren** işlerde iş alan ve bu iş için görevlendirdiği işçilerini sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile iş aldığı işveren arasında kurulan ilişkiye asıl işveren-altişveren ilişkisi denir” (Akdemir, 2008: 92, *vurgular yazara aittir*).

Bu yasaya bağlı kalarak ve bu yasanın uygulanmadığının altını çizerek, Tuzla Tersaneler Bölgesi meselesini anlamak neredeyse imkânsız olduğundan, Tuzla özelinde yapacağımız “taşeronluk” tartışmasını, ilki sermayenin taşeronluk sisteminden nasıl faydalandığı bakımından, ikincisi de taşeronluk olgusunun sınıf mücadelesine olan etkileri bağlamında iki veçhe üzerinden şekillendirmek faydalı olacaktır. *Birincisi*, işçi ücretlerinin düşürülmesinin sağlanması ve diğer bir deyişle sermayedarların artı değer üretimini maksimize etmek için taşeronluk sisteminin “fonksiyonel” olarak kullanmasıdır. Örnekleyecek olursak, Tuzla'da taşeronluk sisteminin ihale usulü işlemesi sayesinde taşeronlar arasında yaratılan rekabet üzerinden sermaye sahipleri emek maliyetlerini ciddi oranda düşürmektedir. Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde 1000 ila 1500 arasında, 3 ila 300 işçi çalıştıran taşeron firmaların varlığını düşündüğümüzde sermayenin maliyetleri düşürmek konusunda ne kadar başarılı olduğu düşünülebilir (Akdemir ve Odman, 2008). Bu rekabette avantajlı konuma geçmenin temel şartı, net bir şekilde, işçilerin omuzları üzerinde yükselerek daha kısa sürede daha düşük maliyetlerde gemi inşa etmek olarak tanımlanabilir. Taşeronluk sisteminin, işçi maliyetlerinin düşürülmesine ek olarak iş güvenliğine yatırım yapmama lüksünü de sermayedarlara vermesi dolayısıyla ve bu şekilde iş güvenliği maliyetlerini de düşürmesinden ötürü tercih sebebi olduğu söylenebilir.²⁹

İkincisi ise, taşeronluğun emek tabanlı örgütlenmeyi yani işçi sınıfı mücadelesini rekabet unsuruyla aşındırması; hemşehrlik, etnisite ve ailevi bağlar üzerinden bir iş örgütlenmesi kurarak, işçi sınıfını dikey bir şekilde bölmesidir. Örneklemek gerekirse, Karadenizli veya Kürt bir taşeron, hemşehrlik bağları üzerinden kendi ekibini kurarak hem istihdam edilme biçimini hem de işte süreklilik kazanma koşullarını belirleyerek patron-işçi ilişkisini ters düz edip hemşehrlik veya ailevi bağlar üzerinden emeğin örgütlenmesinin zeminini kaydırmaktadır. Bu şekilde, üretim ilişkileri üzerinden tanımlanan “sınıf” kavramını, toplumun geleneksel bağlarını yeniden üretmek emek örgütlenmesinin zeminini değiştirmesi olarak düşünülebilir. Ek olarak, rekabet olgusunun yalnızca sermayedarlar ve taşeronlar arasında değil, taşeronluk sistemi aracılığıyla işçilerin de içine düştüğü bir durum olarak ele alınması gerekmektedir.

Mesela ben dikkat ediyorum, adam taş çalıyor. Taşeron işçi. Mesela o da işçi. Ama yanındaki işçinin taşını çalıp, götürüyor, o diğer taşeronun gözüne girmek için. Bu, taş motoruna takılan taş. Böylesi şeyler de oluyor, dikkat ediyorum. Yani taşeronundan taş istememek için, ya işte ben falan yerden taş getirdim gibi. Yani patronun gözüne girmek için, ya falankes çalışmıyor, ya bu iyi çalışıyor [manasında].. (III. Görüşme)

Görüldüğü üzere, taşeronluk sisteminin emeğin örgütlenmesine olan etkisi, bir yandan rekabet olgusunu işçilerin günlük çalışma pratiklerine sirayet ettirmiş olması bağlamında, diğer yandan da hemşerilik gibi geleneksel toplumsal ağlara yaslanan ilişkilerin “bağımlılık” dolayımında yeniden üretilmesinde yatar.

Bu noktada, şu soruyu sormak faydalı olacaktır: Taşeronluk sistemini Tuzla özelinde bu kadar yakıcı hale getiren nedir? Sorunun cevabı taşeronlarla Tuzla sermayesi arasındaki bağımlılık ilişkisinde yatmakla beraber, taşeronların tersane sahiplerinden aldıkları işlerin net bir son teslim tarihinin olması yüzünden zaman sıkışmasının ortaya çıkmasıdır. Siparişin bir gün bile gecikmesi büyük maliyetlere neden olduğu için, tersane sahibiyle yapılan sözleşmede süre konusunda anlaşılması en önemli maddelerden biridir. Bağımlılık kavramı kapsamlı bir şekilde ifade edilecek olursa, tersanenin aldığı siparişin yetiştirilme hızına, işin kalitesine, ayrıca işi bizatihi elde etmeye (ihaleyi almaya) dair bir ilişkiyi ifade etmektedir (Akdemir ve Odman, 2008). Bu bağımlılık ilişkisine dayalı olarak dış taşeronluk, yerleşik taşeronluk ve çözüm ortaklığı olarak sınıflandırılabilen taşeronluk sistemi içerisinde bu adlandırmalar tersaneye olan bağımlılık derecesini belirlemektedir.³⁰

Net bir son tarihle ve kısa süre içinde bitirilmesi gereken işleri tanımlamak için kullandığımız “parça başı” kavramını netleştirmek için, bu üretim şeklinin işçiler üzerinde yaratmış olduğu etkiyi iş cinayetlerine yol açması bakımından incelemeyi önemli buluyoruz.

Taşeron işi acele iş. Götürü alıyor. Götürü aldığı için işi hızlandırıyor. İş güvenliği kalmıyor. Baskı işçilere oluyor. Diyecek bir hafta içinde bu geminin boyasını bitir. Adam mecburen bitirecek. Burada da iyi para kazanacak. Olan işçiye olacak (XIII. Görüşme).

Hakkârili Kürt emekçinin açık bir şekilde belirttiği gibi, iş yetiştirmek adına işçilerin omuzlarına yük bindirildiği söylenebilir. Bu yükün, önceki bölümlerde iş cinayetlerine ve iş kazalarına sebep olan yapısal faktörler arasında kayda değer bir yer tuttuğunun altı çizilmelidir.

29- İş güvenliği ile alakalı ekipmanların RMK gibi bazı büyük gemi inşaat şirketlerinde taşeronlar üzerinden değil bilakis işçinin bulunduğu şirket tarafından karşılandığına dair bir bilgiyi işçilerle yapmış olduğumuz derinlemesine görüşmeler esnasında edindiğimizi söyleyebiliriz.

30- Dış taşeronluk; tersanenin üretim organizasyonunda sürekli bir yeri olmayan ve iflas, işçileşme, işçi sirkülasyonunun daha hızlı gerçekleştiği firmalardır. Yerleşik ya da iç taşeronluk; tersanenin üretim organizasyonunda sürekli yeri olan ve tersane ile arasında güven ve alışkanlık gibi faktörlere dayalı ilişkilerin olduğu taşeron firmalardır. (Akdemir ve Odman, 2008; Akdemir, 2008).

Etnik, ailevi ve hemşehrilik bağlarının iş alanına taşınarak sosyo-ekonomik temelde yeniden üretilmesinin esas sebeplerinden biri de, kesin bir son teslim tarihi olan “parça başı” siparişleri yetiştirmek için verimliliğin artırılması noktasında geleneksel toplumsal bağların araçsallaştırılmasıdır. Örneğin, Kürt işçi, Karadenizli bir taşeronla çalışırken istenen verimi yakalamakta zorlanmaktadır. Görüşme yaptığımız işçilerden biri, Kürt taşeronların ortaya çıkışını ve bunun tersane sahiplerinin tarafından nasıl değerlendirildiğini ve iş bulma sürecinde etnik dayanışmanın rolünü şöyle dile getirmiştir:

“Kolaylık sağlanıyor tabii, bunun üzerine bağlar kurulmuş. Bir ihtiyaç varsa, muhtemelen orada sohbet edersen birbirinizi tanıma şansına olsa imkân olur, yönlendirir. Yabancıysan zaten bitti, ihtiyaç yok. Ama işte Doğuluysa devreye girer yani. Yardımcı olmak ister. Çünkü yaşamıştır kendisi o süreci, az çok destek çıkmak istiyor. Dedik ya o göçün olması, orda bir Kürt potansiyel oluşması, şimdi patronlar da bunu fark etti. Şimdi bir Kürt grubunun tepesine bir Karadenizli koysa hiç olmaz, haliyle onun içinden birini koyması gerekti. Bak ki işi yapıyor, hani kar kazanacak ya, ondan sonra götürü başladı, şu işi sana veriyorum grubunla bitir. Patronun da istediği bir şey. Ve taşeronlaşma bu şekilde oluştu. Zaten şöyle başladı, direkt taşeronlaşma değil, götürücü olarak başladı. Sen tersanede iş almışsın, bana vermişsin, ben de diğerine veriyorum, götürücüye veriyorum, dördüncü el taşerona kadar çıkmıştı.” (VII. Görüşme).

Buradan çıkaracağımız sonuç, kapitalizmin neoliberal çağında yaygınlaşan taşeronluk olgusu aracılığıyla hâlihazırdaki toplumsal dayanışma ağlarına yaslanarak iş verimini ve dolayısıyla da işten elde ettiği kârı artırmaya yöneldiğidir. Bu durumun emeğin örgütlenme şekline yansımaları ise hem taşeronların hem de işçilerin, iş bulma ve bulunan işte süreklilik kazanma noktasında geleneksel toplumsal ilişkilerin dolayımında kalma zorunluluğunu ortaya çıkarmasıdır.

Toparlamak gerekirse, bu bölüm içerisinde iki temel nokta üzerinde durulduğunu not düşebiliriz. Birinci nokta, Tuzla Tersaneleri’nde esnek üretimin vücuda gelmiş hallerinden biri olan taşeronlaşmanın, işçi ücretlerini düşürmek ve iş güvenliği masraflarını taşeronların üzerine yıkmak üzerinden kârlarını maksimize ederek taşeronluk sistemini fonksiyonel olarak kullandıklarına ilişkindir. İkinci nokta ise emeğin örgütlenmesini dikey olarak hemşehrilik gibi geleneksel toplumsal ağlar aracılığıyla kesen ve bunları sosyo-ekonomik zeminde yeniden kuran hattır. Bu iki önemli faktörün üretim ilişkilerini şekillendirdiği Tuzla Tersaneleri’nde, net bir son tarih usulü çalışan tersanelerde emeğin son raddeye kadar sömürülmesi, iş kazalarının ve cinayetlerinin oluştuğu bağlamın bahsi edilen bu iki hat içinden şekillendiğini göstermektedir.

Tam da bu noktada, taşeronluk sisteminin etnik/ulusal kimlik ile kurmuş olduğu ilişkiye dair bir soru yönelterek meselenin yalnızca neoliberal dönüşümün etkisinden ibaret olmadığını ortaya koymak gerekmektedir. Neden Kürt işçiler ile Türk taşeronlar arasında iş verimsizliğiyle somutlanabilen bir

uyumsuzluk söz konusudur? Bu soruya verilecek cevap iki veçhe üzerinden şekillenebilir. İlkinin yerli yerine oturtmak için Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki işçilerin Tuzla'ya geldiklerinde beraberinde getirdikleri ve Tuzla'da yeniden şekillenen etnik/ulusal kimlik algılamalarını göz önünde tutmak gerekmektedir. Nitekim neoliberalizmin Türkiye'yi kasıp kavurduğu tarihsel aralıkta, Kürt hareketi ve zorunlu göç gibi mekanizmalarla ilişkili bir şekilde belirli bir etnik kimlik ile donanmış olarak Tuzla'ya gelen, kültürel ve dil farklılıklarını beraberinde getiren Kürt işçi yığınlarından bahsedilebilir. Diğer taraftan, Kürt hareketini bastırmak için üretilen Kürt karşıtı söyleme devletin ideolojik aygıtları üzerinden maruz kalmış ve kalmakta olan Türk işçilerinden söz etmek gerekmektedir. Bu yüzden, iş alanındaki uyumsuzluğu temelsiz ve sadece sermayenin faydalandığı bir olgu olarak görmektense, Kürt hareketinin karşı-hegemonya mücadelesi ve Türkiye Devleti'nin bu hareketi bastırma sarmalında oluşan sosyo-politik bağlamda ele alınması gerektiği akıllarda tutulmalıdır.

Yukarıda yöneltilen soruya ikinci olarak verilecek cevap, bizzat Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde çalışan Kürt işçilerin gündelik yaşamlarında belirginleşen, Kürtlere yönelik ayrımcı pratik ve söylemleri konu edinen bir hat üzerinde şekillenebilir. Lakin bu konuya odaklanmadan önce, Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde 1992 yılından bu yana yaşanmakta olan ve sayısı 120'ye ulaşmış olan iş cinayetlerinin, işçiler üzerinde yarattığı etkiler bağlamında tartışmayı uygun görüyoruz.

III. İş Cinayetleri ve Ölümün Normalleşmesi

İş kazalarının, direkt olarak kapitalist üretim ilişkilerine içkin olan, sermayedarların elde ettikleri kârı maksimize etmek suretiyle zeminini hazırladıkları taşeronluk sisteminin sonucu oluşan güvensiz çalışma koşullarıyla olan ilişkisi bir önceki bölümde detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eksik kalan nokta ise, sebepleri ortaya konan iş cinayetleri fenomeninin işçiler üzerindeki etkilerin ve işçi dayanışması ekseninde yarattığı sonuçların henüz tartışılmamış olmasıdır. Bu bölümde yanıtlanmak üzere birkaç kilit soru yönelterek başlamak zihin açıcı olacaktır: İş cinayetlerinin sebepleri işçiler tarafından nasıl kavranmaktadır? Şahit oldukları veya duydukları iş cinayetlerine ve iş kazalarına karşı geliştirilen tavırlar hakkında ne söylenebilir? Ölüm olgusu Tuzla Tersanelerinde ne kadar normalleşmiştir?

Hatırlıyorum, Türker tersanesinde bir kaza oldu, arkadaşımızın cesedi yanı başımızda, beş metre kadar yanımızda çalışıyorlardı... Ölümüne sebebiyet veren onun amcasıydı. Ama bu ciddi anlamda

- 33- İş güvenliği ile alakalı ekipmanların RMK gibi bazı büyük gemi inşa şirketlerinde taşeronlar üzerinden değil bilakis işçinin bulunduğu şirket tarafından karşılandığına dair bir bilgiyi işçilerle yapmış olduğumuz derinlemesine görüşmeler esnasında edindiğimizi söyleyebiliriz.
- 34- Dış taşeronluk; tersanenin üretim organizasyonunda sürekli bir yeri olmayan ve iflas, işçileşme, işçi sirkülasyonun daha hızlı gerçekleştiği firmalardır. Yerleşik ya da iç taşeronluk; tersanenin üretim organizasyonunda sürekli yeri olan ve tersane ile arasında güven ve alışkanlık gibi faktörlere dayalı ilişkilerin olduğu taşeron firmalardır. (Akdemir ve Odman, 2008; Akdemir, 2008).

tersanenin altyapısından kaynaklı bir şeydi, vincin fren sistemi bozuktu, durduğun halde vinç üç metre daha yürüyor, orada duruyor. Bu ayarlanmamış olduğu için, vinç durmuyor üç metre ötedeki kişinin üstüne düştü sac. Yetiştüğümüzde bitmişti zaten... Şunu gördük ama ciddi anlamda insanlarda yozlaşma var. Yani düşünebiliyor musun, bir hayvan bile can çekişirse, yani orada iş arkadaşın ve sen yanı başında çalışabiliyorsun. Böyle bir baskı olabilir mi, nedir sana o baskıyı yapan, o çekici orada hâlâ sallattıran? Ekmek korkusu, bu kadar mı korku, en basitinden işinden olursun, canın cehenneme, işinden olmasan yarın senin başına gelecek aynı şey. (V. Görüşme)

İş cinayetleri konusunda işçilerin bu konuya duyarsızlaştıklarının yanısıra, kazaların ortaya çıkmasının sebeplerinden biri olarak yapısal eksiklerin işçiler tarafından da görülebildiğini bu örnek üzerinden anlamak mümkündür. Ayrıca, genellemek mümkün olmasa da, bize aktarılan deneyimlere yaslanacak olursa, Tuzla'da iş cinayetlerine şahit olan işçilerin genelinde "sinik" bir halet-i ruhiyenin söz konusu olduğu söylenebilir. İşçilerin ölümler gerçekleştikten sonra sessiz kalabilmeleri veya işlerine devam edebilmeleri ancak Tuzla'da adaletsiz çalışma koşullarının işçiler tarafından da doğallaştırıldığı yolunda bir iddia ile anlaşılır olabilmektedir. Genellikle, gerekli iş güvenliği tedbirleri için yatırım yapılmamasından kaynaklanan bu iş kazalarından bir diğerini, yakın arkadaşının yaralanmasıyla deneyimleyen başka bir işçiye kulak kabartmak, işçilerin iş kazasını algılama biçimleri hakkında fikir verici olabilir.

Geçen sene zaten özel tekne yapıyordu. RMK'da büyük bi tekne yapıyorlardı herhalde. Çelik bir tekne yapıyordu. Orda elektrige çarpıldı. Ordaydı zaten. Adamı ben görmeye gitmedim hiç bir zaman zaten.. Gördüğüm zaman fenalık geçiriyorum. Bu yüzden hiç bakmadım ama çok etkiledi. Baya etkiledi beni. Arkadaş gene iskeleden düştü. Ama Allaktan bir şey olmadı yani. Bir kaburgaları kırıldı. (III. Görüşme)

Tuzla Tersanelerinde iş kazalarıyla oluşan kaburga kırıkları, sıyrıklar, çizikler, işçiler için olağan dışı vaka kategorisine girmemektedir. Kaburgaların kırılmasının ölüme yeğlendiği bir iş güvensizliği ortamında, arkadaşının ölümü sonrasında olay yerinden ayrıldığını söyleyen bu işçi, bu ölüm karşısında işçilerin üzerindeki sinik ve umursamaz ruh halini şu şekilde dile getirmiştir: "*Başka hiç bir insan işten ne çekilir ne iş durdurulur. İş devam eder*". (III. Görüşme)

Tam da bu noktada, insan hayatının değerini sifıra indirebilen bir üretim ilişkisine dâhil olan sermayedar ve taşeronların bu ölümler karşısında takındığı tavrı da kesinlikle tartmak gerekiyor. Bu tavır, ölümler üzerinden gerçekleşebilecek cezai tedbirlerin veya olası protestoların önüne geçmek için ölen kişi üzerinde yapılan değişikliklerden, iş cinayetlerini saklamak için bulunan türlü tekniklere kadar uzanan bir yelpazede değişkenlik arz etmektedir. Sermayedarların işledikleri cinayetlerin üstünü örtmek için kullandıkları

rı yöntemlerden bir tanesini Tuzla emekçilerinin dilinden ortaya koymak gerekirse:

Birini elektrik çarptı, yani elektrik çarptı öldürdü. Gittiğimde üstünü değiştiriyorlardı. Tulum, ayakkabı, baret, emniyet şeyi.. cesede giydireyorlardı. İşte olay yeri inceleme polis geldi. Böyle yazıyor, dedim “abi” dedim. Dedi “ne var, ne oldu hemşehrim” dedi. Dedim “sen neyi yazıyon”. Dedi “bunları yazıyorum” dedi. Ölünün şeyini yazıyor ya oraya. Dedim “sana hiç inandırıcı geliyor mu”. “Yani bu kablo hiç yere sürülmüş mü, o barket hiç yere sürülmüş mü” dedim. “Bana ne gösteriyorlarsa onu yazıyorum” dedi. (XIV. Görüşme)

Bu olay özelinde ayyuka çıktığı gibi, tersanecilik işletmesinin iş cinayetlerinde herhangi bir rolü olmadığını kayda geçirmek amacıyla ölen emekçilerin cesetleri üzerinde dahi değişiklik yapmaları, zaten kayıt dışılığın hüküm sürdüğü Tuzla coğrafyasına yasa dışılığı da katık etmektedir. Aslında, bu ve benzeri olaylar ortaya çıktıktan hemen sonra kapitalist devlet, tabiiyeti altında olan polisleri aracılığıyla tersanede her daim vardır. Lakin devletin bu varlığı, iş cinayetlerinin üstünün örtülmesi için görmezden gelmekle eşdeğerdir. Ek olarak, iş cinayetlerinin sınıf mücadelesi ve medya gibi alanlarda yankı bulmasından sonra geliştirilen bir diğer sermaye tekniğini de anlatan işçilerin dile getirdikleri varılan noktayı gözler önüne sermektedir:

[iş cinayetlerini] Saklıyorlardı abi genelde. Kimse duymasın, medya falan duymasın diye. Hemen anında haber almıyorduk. Mesela medyaya karşı herhangi bir cevabı olsun diye. İşin ilginç tarafı, kazalar falan yoğunlaştığında, ambulanslar mesela kaza geçiren işçiyi almaya geldiğinde siren çalmıyorlar. Bunu fark ettik yani. (VII. Görüşme)

Ambulansların sessizliği ile sermayenin vicdani sessizliğinin eşzamanlı vuku bulduğu Tuzla Tersaneler Bölgesi’ndeki iş cinayetleri hakkında Tuzla sermayesinin bir yandan savunma bir yandan da saldırı pozisyonu aldığını söylemek mümkündür. Sermaye cenahlarında iş cinayetlerine dair kurulan söyleme bakıldığında ilk karşılaşılan zemin işçilerin eğitimsiz-cahil olduklarına üzerinden biçimlenmektedir. Eğitimsizlik vurgusu Tuzla’da yapılan işin niteliği konusunda eğitim almamış olmaya denk düşerken, aynı çizgide ifade edilen bir başka vurgu ise “cahillik” sarmalında bina edilmiştir. İkinci söylem ise kapitalist ağızlardan duyulmasına fazlasıyla alışık olunan ve Tuzla meselesinde bir savunma refleksi olarak kendisini gösteren “ekonomik kalkınma ve istihdam etme/yaratma” söylemidir. Tuzla burjuvazisi, bu iki zemin üzerinden bir yandan işçilerin eğitimsizliğine vurgu yaparak iş cinayetlerinin ve kazaların sorumluluğundan kendisini azade kılarken diğer yandan da zımnî bir tehdit biçimiyle Tuzla’da istihdam edilen kişi sayısının altını çizmektedirler.

“Eğitimsizlik” söylemine odaklanmak amacıyla, hem hükümet hem de sermaye adına konuştuğu varsayılabilir tersane sahibi AKP İstanbul Milletvekili Hasan Kemal Yardımcı’nın dile getirdiklerine bakılabilir. Bir televizyon

programında sarfettiği sözlerde eğitimsiz işçilerin tersanelere sokulmaması gerektiğini söylerken, bu konuşma ile alakalı yapılan haber şudur: "Milli Savunma Komisyonu Başkanı ve AKP İstanbul Milletvekili Hasan Kemal Yardımcı tersanelerde meydana gelen ölümlü kazaların en büyük sebebinin okuma-yazma bilmeyen eğitimsiz kişilerin çalıştırılması olduğunu söyledi" (*Deniz Haber*, 13.02.2008). Bu açıklamanın ikna edicilik açısından cılızlığına cevaben Aslı Odman'ın değerlendirmesi göz önünde tutulabilir.

Mesele "baret takmaya üşenen eğitimsiz işçiler" meselesi değil: Gemi inşa sektöründe ağırlıklar tonla değil, grosston ile verilir. İşçilerin üzerine düşen saç parçaları 3, 5 tonluk parçalardır. Bu parçalar, "koştura koştura" büyüyen bu "başarılı" sektörde, olması gerektiği gibi vinç yerine, forkliftlerle, daracık tersane mekanında, acele acele bir yerden bir yere taşınırsa, forkliftten işçinin üstüne düşüp işçiyi, teknikeri, mühendisi ikiye bölebillerler (Bianet, 2008).

Diğer bir yandan, bir dönem AKP milletvekili de olan Desan Tersanesi sahibi Cengiz Kaptanoğlu, ekonomik kalkınma söyleminin en bariz örneklerinden birini gözler önüne sermiştir: "Tersanelerde işçilerin ölmesini tabii ki istemeyiz, ama altın yumurtlayan tavuk da kesilmemeli. Gemi inşa gibi Türkiye'nin parlayan bir yıldızını söndürmek isteyenler var" (*Milliyet Gazetesi*, 27.02.2008). Bu söylemin en belirginleşip, eğitimsizlik meselesi ile iç içe geçtiği başka bir örnek ise, Denizcilik Ticaret Odası Başkanı, aynı zamanda birçok tersanenin sahibi Metin Kalkavan tarafından dile getirilmiştir:

"Bu olaylar gündeme gelene kadar, sektörün Güneydoğu Anadolu'dan bu kadar insan çalıştırdığını bilmiyordum.Şu anda gemi inşa sektörü GAP'ın en büyük istihdam deposu ve destekleyicisi. GAP bölgesine en büyük para bizden gidiyor. Son yıllarda çok yoğun istihdam aldık. İstihda alırken gemi sektörünü bilmeyen bir dünya insan alındı. Bu kişilerin sektöre girmesi ölüm oranlarını arttırdı. Bundan sonra yapılması gereken bu sektöre sertifikasız insan girmemesi.Dünyada yüzde 90 büyüyen sektör Türkiye`de yüzde 360 büyüdü. Böyle bir hızda meslek adamı yetiştiremedik" (Akdemir ve Odman, 2008).

Bu tür açıklamaların temel amacı ortalama Tuzla işçisinin hâlen köylü Kürt ve Arap işçi olduğu, iş kazalarına maruz kalan Tuzla işçisini karikatürize etmek, sahadaki işçilik vasfını küçümsemek, "kendi ölümünden sorumlu olan eğitimsiz köylü işçi" ve hatta "sorunlu Kürt işçi" imajını doğurma sonucunu taşıyacak şekilde ideolojik olarak çarpıtmaktır (Akdemir ve Odman, 2008). Hem iş eğitimi hem de cehalet düzleminde kurulan sermaye söylemine niceliksel yöntemler üzerinden bir cevap geliştirmenin imkânsızlığını da akıldan tutarak, bir kişi hariç 6 kişinin lise mezunu olduğu Hakkârililerin yaşadığı bekâr evinde mülakat yaptığımız Anadolu Lisesi mezunu Hakkâri bir işçinin dile getirdiği ile yetinmeyi kâfi buluyoruz.

"İlk başta o niyetle [bir dershaneye gitmek ve ÖSS'yi kazanma niyetiyle] gelmiştim buraya. Burada İstanbul Üniversitesi'nde arkadaşım

vardı. Yer ayarlayacaktı. Oradan yola çıktım geldim buraya. Dershane’nin kontenjanı doldu dedi. Ben de dershane yerine tersaneye gittim.” (II. Görüşme)

İş cinayetlerinin ve kazalarının sonucu olan güvenliksizliğin olağanlaşması konusu ile iş cinayetlerinin sebeplerine dair geliştirilmiş devlet ve sermaye söyleminin bir arada ele alınmasının temel sebebi, sermayenin sustuğu ve konuştuğu iki farklı anın fotoğrafını gözler önünde sermektedir. Ölümün gerçekleştiği anlarda susan lakin sonrasında üretim ilişkilerinin çelişkilerinden doğan nedenler bütünü’nün zeminini eğitimsizlik-cehalet söylemi ile kaydıran Tuzla burjuvazisinin yaslandığı farklı bir zemin olan “ekonomik büyüme ve istihdam sağlama” söyleminin hegemonik despotizm için yerinde bir örnek teşkil ettiğinin altı çizilmelidir.

IV. Sınıf Mücadelesi, Eylemlere Katılım ve Sendikal Faaliyetler:

Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde sınıf mücadelesini konu edinirken üzerinde durulması gereken üç nokta sayılabilir. Bunlardan *birincisi*, neoliberalizmin ve esnek üretim modelinin uzantısı olarak ele alınması gereken üretim ilişkilerinin içinden şekillenen ve sınıf mücadelesinin kitleselleşmesini engelleyen etkenlerin bütünlük bir şekilde ele alınması üzerinedir. *İkinci* olarak da, Tuzla’da verilen sınıf mücadelesinin, sermaye ve devlet aracılığıyla kurulmuş olan hegemonyaya karşı geliştirmiş olduğu eylemlerin yeşerttiği “kısmi” sonuçlara odaklanmaya duyulan gereksinimdir. *Üçüncü* olarak da ulusal-popüler projeyi hedef alan Kürt hareketini ve sosyalist hareketi engellemek için, sermaye ve kapitalist devlet tarafından kullanılan yöntemleri incelemenin önemidir. Bu bağlamda, hak arama mücadelesinin bastırılması ve kitleselleşmesinin engellenmesi hangi söylem ve pratikler çerçevesinde kullandığıdır, bunun muhasebesini yapmayı amaçlamaktayız.

İlk hattı anlaşılır kılma çabası içerisinde, Tuzla’da verilen sınıf mücadelesini bizzat üretim ilişkileri ve emeğin örgütlenme şekli üzerinden zayıflatan faktörlere baktığımızda, David Harvey’in *esnek birikim* rejimine dair dile getirdiklerinin örneğini görmek mümkün olabilir. Bu faktörlerden birincisi, işçilerin büyük bir çoğunluğunun sigortasız ve kayıt dışı bir şekilde taşeron firmalarda çalıştırılıyor olmalarıdır. Bu, işten atılmaldan iş cinayetlerine, sendikalara üye olamamasından türlü türlü hak gasplarına (uzun çalışma saatleri gibi) kadar uzanan bir skalada hukuksal mücadele alanının altının oyulmuş olmasına ilişkindir. Somutlaştıracak olursak, yaklaşık otuz beş bin çalışanı olan gemi inşa sektöründe, Limter-İş üyesi işçi sayısının yalnızca bin civarında olması bu saydığımız etmenlerin ne kadar etkili olduğuna işaret etmektedir. Eylemlilik konusuna gelinecek olursa, işçilerin yevmiyelerinin günlük olarak hesaplanması, zaten diğer sektörlerde göre nispeten yüksek yevmiyelerin olduğu gemi inşa sektörüne sırf bu yüzden kaymış olan birçok işçiyi, eylemlere katılım konusunda mütereddit bir pozisyona sokmuştur. Bu yüzden, işçilerin eylemlere katılımının sınırlı olmasının sebeplerine dair yöneltmiş olduğumuz soruya, neredeyse görüştüğümüz tüm işçilerden almış olduğumuz “*Günlük yevmiye kaybediyorlar. Başka bir nedeni yok*” vurgusunda bir haklılık payı olduğu söylenebilir.

İkinci hatta bakılacak olursa, Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde, Limter-İş, TİB-DER, Kürt hareketi ve diğer sosyalist partilerin öncülük etmesiyle ortaya konan mücadelenin tüm engellemelere rağmen sınıf mücadelesi açısından olumlu sonuçlar verdiğini söylemek mümkündür. Eylemler öncesinin ve sonrasının fotoğrafını çeken bir emekçiye kulak vermek söylemek istediğimizi daha anlaşılır kılacaktır:

Mesela bu bot, ayakkabı... mesela güvenlikler çoğaldı. Mesela şimdi fan yok diyoruz, bağırıyoruz, gidip hemen getiriyor. Mesela eldiven yok... eldiven yok diye bağırduğın zaman gidip taşerona ceza kesiyor. Yapıyorlar yani bunları. Böylesi şeyler oluyor yani. Mesela ağ koyuyorlar. İş güvenlikçileri yoğunlaştırdılar, mesela geliyor, "usta bir eksik, bir şey var mı, kablo niye yurtık" diyor. Bu üçlü prizlerin kafasını değiştirdiğinde, elektrikle trafoların 220 ile 24 şeylerini değiştirdiler.. Eldivenlere bakıyorlar, eldivenlerde herhangi bir yurtık var mı, yok mu? Kontrol bu noktada baya şey oldu (XI. Görüşme).

Derinlemesine görüşmelere katılanların çoğunun yapılan eylemlerin iş hayatlarını "daha" güvenli hale getirdiğini dillendirdiklerini söylemek mümkündür. Bu noktada, düzenlenen eylemlerin etki yaratma şeklinin, eylemlerin medya ve devletin kurumsal organları üzerinden yarattığı baskılarla beraber bir toplam olarak vücuda geldiğini belirtmek daha açıklayıcı olacaktır. Buna ek olarak, işçilerin maaşlarını alamadıkları durumlarda sendikalar aracılığıyla emeklerinin karşılıklarını aldıkları söylenebilir. "Bir taşerondan paranızı alamazsanız ne yapıyorsunuz?" şeklinde yönelttiğimiz soruya aldığımız cevapların çizgisini belirttiğinden dolayı Hakkâri Kürt işçilerin vermiş olduğu cevaba müracaat edebiliriz: "Almak çok kolay oluyor. Sendika alıyor, alabiliyor. Bilmiyorum, arkadaşlar da alamamışlardı aileleriyle. Gitmişlerdi, onlar [sendika] da almışlardı işte" (Hakkâri Kürtler D). İşçi sınıfı mücadelesinin yaratmış olduğu kazanımların sınırlı olduğu uyarısını yapmakla beraber, bu sınırların Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde nasıl mekanizmalarla uygulamaya sokulduğuna bakmak gerekmektedir.

Üçüncü hat kapsamında, işçi sınıfı mücadelesi karşısında sermayenin ve kapitalist devletin repertuarında bulunan söylemleri ve bu çizginin somut olarak işçi sınıfı mücadelesini engellemek için kullanageldiği pratikleri ayrıntılı bir şekilde tartışmak, çalışmamızın ilk bölümünde İki-Uluslu hegemonik proje olarak nitelendirilen neoliberal dönem üzerine yapılan makro analizleri derinleştirme fırsatı sunmaktadır. Bu minvalde, işçi sınıfı mücadelesinin kitleselleşmesini engellemek amacıyla en sıklıkla başvurulan tekniğin, Türkiye Devleti'nin Kürt hareketi karşısında ideolojik mevzi kazanma amacıyla PKK karşıtı ürettiği ve yayınladığı "terörizm" ve "bölücülük" eksenli söylemlerin, Türkiye genelinde olduğu gibi Tuzla özelinde de etkili olduğuna kuşku yoktur.

Bu söylemin uzun vadeli kurucusu olan devletin ideolojik aygıtları bir yanda dursun, Tuzla Tersaneler Bölgesi meselesi bağlamında bu söylemi kurup yayma çalışmaları tespit edilebilir. Tersane kapatmalarının gündemde olduğu dönemde Selah Tersanesi'nin sahibi olan Erkan Selah tarafından yapılan açıklamalardan biri şudur:

Gemicilik baba mesleğimiz. 1954 yılından bu yana tersanecilik yapıyoruz. Tersanemizin kapatılmasının nedeni basın yargısız infaz niteliğindeki haberleri ve bölücü örgütün propagandasını yapan sendikadır. (*Deniz Ticaret Gazetesi*, 24.05.2008)

Tuzla sermayesinin üyelerinden biri olan Erkan Selah'ın prizmasından bakıldığında, Tuzla'da sınıf mücadelesi veren sendikalar PKK'nin propagandasını yapmaktadırlar. Bu örnek, Tuzla'da yürütülen sınıf mücadelesinin nasıl Kürt hareketi ile Türkiye Devleti arasındaki çatışmaya sıkıştığını ve bu gerilimden bağımsız bir şekilde hareket alanı açmanın Türkiye'deki sosyalist hareket için zorluğunu göstermektedir. Hak arama mücadelesinin Kürt hareketi karşıtlığıyla bastırılmaya çalışıldığını ve bu stratejinin tekil bir örnekten ibaret olmadığını göstermek açısından, Deniz Ticaret Gazetesi'nde yayınlanan ve yine tersane kapatmaları konusuna değinen bir haberden yapılan bir alıntıyı aktarmak faydalı olacaktır.

İstanbul Valiliği, son bir hafta içinde iki işçinin öldüğü Selah Tersanesi'ni süresiz kapattı. Bu haber ajanslara düştüğü zaman, 5 Kasım 2007 günü Kürt yayın organı Roj TV'nin Tuzla Tersaneler Bölgesi ve tersane işçilerinin başlattığı hareket akıllara geldi. Zira 5 Kasım 2007 günü, Roj TV'nin Roj Aktüel isimli Türkçe yayınlanan programında Tuzla'nın mutlaka ele geçirilmesi, tersanelerin durdurulması, bunun için de; Tuzla'daki PKK elemanlarının yandaş sendikalar, sivil toplum örgütlerini harekete geçirmeleri ve tersaneler bölgesinin mutlaka cehenneme çevrilmesi gerektiği, ancak bu şekilde Tuzla'nın ele geçirilebileceği konuşuluyordu. Bu hareket için emrin bebek katili Apo'dan geldiği açık açık beyan ediliyordu. (*Deniz Ticaret Gazetesi*, 21.05.2008)

Adından da anlaşılacağı üzere Tuzla burjuvazisine yakın duran bu gazete yapılan eylemleri doğrudan PKK ile eşleştirerek, hak arama mücadelesi ile Kürt hareketi arasında organik bir bağ kurmaya çalışmaktadır. Sınıf mücadelesinin üzerinde gölgesi gezinen Kürt hareketine dair bu söylemlerin işçiler üzerindeki etkilerini de mutlaka incelemek gerekmektedir. Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki Türk işçilerin sendikaya bakış açıları, işçi sınıfı mücadelesi yürüten sendikaları da Kürt hareketinin uzantılarıymış gibi algılamakta mıdır? Bu soruyu sorduğumuz Kürt işçilerden birinin verdiği yanıt şudur:

Burada sendika aleyhine çok acayip propagandalar oluyor. Çok farklı şeyler yapıyorlar. Mesela adam şey diyor, "ya komünistlerin yeri", "işte oraya teröristler geliyor", "orda işte, işçi, mişçi hakkı yok işte", "iş olsun", "kendini ceplerini düşünmüyorlar", "bunların geneli teröristtir". "Baksana" diyor mesela, "hepsi sakallı makallı, bıyıklı mıyıklı." "Bunlar kimdir" diyor, "bunlar hepsi vatan hainidir" gibi söz-cükler kullanıyorlar yani [I. Görüşme].

Bu genel söylemi sınıf mücadelesinin ortaya koyduğu eylemler bağlamında ele aldığımızda, hak aramanın veya eyleme dâhil olma renginin fazlasıyla Kürtleşmiş olarak görüldüğünü, negatif ve aşağılayıcı vurgular taşıyan bir düzlemde pratikleştiği yönünde bir teşhiste bulunulabilir. Tüm bunlara ek

olarak, örgütlü olarak sınıf mücadelesi içerisinde yer alan işçilere iş verilmesi, mimlenen işçilerin belirli tersanelere girişlerinin yasaklanması ve eylemlerde polislerin şiddet kullanmaktan çekinmemesini sayabiliriz.

Limter-İş'in düzenlediği 27-28 Şubat ve 16 Haziran 2008 grevlerine, iş cinayetlerine-kazalarına karşı yapılan eylemlere katılım konusunda Dersimli bir emekçinin aşağıdaki sözleri bir çok soruya cevap vermesi açısından oldukça aydınlatıcıdır:

Ben şu an Gemak Tersanesi ile Tuzla Tersanesi'nde İsmet Yamak olduğu için cezalıyım, girmiyorum. Taşeronlar çağırıyor ama giremiyorum. Cezam nedir benim? Baret mi takmamışım? Sizi askıya mı almışım? Burda greve katılmışım. İnsan mı öldürmüşüm? Greve katılmak işçinin hakkı değil midir? Acaba biz fazlasını mı yaptık nedir? İşçinin hakkı, saati, sigortası, zammı, giysisi, sosyal hakları... Bunları istedik. Bunlar zaten anayasa kanununda var. İkinci gün işe gittik terörist olduk. Sivash bi taşeron sen nerdeydin dedi. Ben grevdeydim dedim. Sen neye teröristlerin içine gidiyorsun sen terörist misin? dedi. Ula ben dedim ben teröristsem sen benim hakkımı yiyorsun sen teröristlerin önde gidenisin. O zaman ismimi içeri verdiler. En son Gemak'ta işbaşı yapmak için gittiğimde aldılar, TV'ye CD'yi taktılar. Kapıyı kapatmışlar ya. Bak bu sensin [dediler]. Önceden kırmızı çizgiye koymuşlar, televizyonda dairenin içindeyim ben. Şu anda Tuzla ve Gemak'a giremiyorum süresiz. [III. Görüşme]

Örgütlü sınıf mücadelesi karşısında geliştirilen bu sermaye pratiğinin, yukarıda meramını anlatan Dersimli emekçiye has bir durum olmadığının altını çizmek gerekiyor. Bilakis, işçi sınıfı mücadelesi içerisinde yer almasından dolayı işten atıldığı resmîyet kazanmış işçilerin de olduğunu belirtmek mümkündür. Örgütlü sınıf mücadelesinde yer alan Kürt işçilerden birisinin dile getirdiği adeta malumun ilamı sayılabilir:

16 Haziran'da bir grevimiz vardı, onun ertesi gününde işten çıkarıldık. Gerekece de grev sürecinde örgütlenmede çalışma sürdürmek. Zaten bana özellikle gönderdiği iş akdi feshinde şey diyor, firmamızda işe başladığımızdan beri işçiler arasında örgütlenme yaptığınız tespit edilmiştir, bundan dolayı işte.. Yasadışı eylem örgütlediğiniz ve katıldığınız için.. Şu an davalık ve hatta tüm gazetelerde yer aldı. Evrensel, Milliyet, Sabah, hatta patronla canlı bağlantıya bile katıldık programlarda. O eylemden sonra da dört gün oturma eylemi yaptım tersane kapısında. Ve bir Allah'ın kulu gelip yüzünü döndürüp 'niye bekliyorsun' demedi, özellikle yönetim tayfası falan. Benim patronun da siyasi kimliği vardı... O süreçten sonra, gazetye çıkma falan, bir ay iş bulamadım. Tanınan biri oldum, işte, telefonla görüşüyorsun, 'evet, ihtiyaç var görüşelim'. Yüz yüze görüşünce 'bir on beş gün sonra haber veririm sana', kibarca da 'almıyorum'. Hâlâ da bu sıkıntıyı yaşıyorum açıkçası. Havzada giremediğim birkaç tersane var. [VII. Görüşme]

Sermayenin doğrudan işçi sınıfı mücadelesine karşı geliştirmiş olduğu pratiklere ek olarak, devletin bu eylemler konusunda nasıl bir tavır takındığını da incelemek gerekmektedir. Kapitalist devletin sermaye adına bulunduğu müdahalelere mikro bir bağlamda şahitlik etmek açısından, 28 Şubat 2008’de iş cinayetlerine karşı gerçekleştirilen bir eylemde yaşadıklarını anlatan tersane işçisine kulak vermek aydınlatıcı olacaktır:

Bir polis var ki, biz orada 80 kişi varız yokuz sabah altıda. 80 işçi, bin ikibin polis anasını satayım. Ama ne vurdular biliyon mu? ... Yaka paça seksen kişiyi tıktılar. Çocuğun kolu kırılmış yerde dayak yiyor. Bacağı kırıldı birinin yerde hâlâ sopa yiyor çocuk [V. Görüşme].

İzinsiz bir şekilde eylem yapılması gerekçe gösterilerek uygulanan bu şiddetin kaynağının, sadece hukuksal bir prosedürü yerine getirmek olmadığını aynı zamanda sınıf mücadelesini sindirme amacı da taşıdığını anlamak için uygulanan şiddetin ne kadar orantısız olduğuna dikkat kesilmek kâfi olabilir. Sermayenin ve kapitalist devletin işçi sınıfı mücadelesi konusunda göstermiş olduğu tutumlara örnek teşkil eden bu halleri tam manasıyla kavrayabilmek için, kullanılan stratejileri işçi sınıfı mücadelesinin getirebildiği “kısmi” sonuçlarla birlikte düşünmek gerekmektedir.

Kürt hareketine karşı devlet söyleminde önemli yer tutan “bölücü” ve “terörist” gibi anahtar kelimeler etrafında şekillenmiş olan söylem ve pratiklerin tam olarak nereye oturduğunu anlamak amacıyla, neoliberal süreçte vuku bulan İki-Uluslu hegemonik projenin hâlihazırdaki Tuzla meselesini üzerinden okunma şekline bakılabilir. Bu noktada, Jessop’ın İki-Uluslu hegemonik projeler için önerdiği tanımları hatırlamakta fayda var: İki-Uluslu hegemonik projeler, avantajlı ulusun seçici bir şekilde ödüllendirilmesini ve kaynaklara erişimini kapsarken, diğer ulusun gücüne ket vurulmasını ve baskı altında tutulmasını gerektirir (1990: 212). Çalışmanın ilk bölümünde, Jessop’ın buradaki “ulus” kavramını hâlihazırda kullanılanlardan daha geniş bir çerçevede kullandığı belirtilmişti. Bu çizgiyi izleyerek, neoliberal süreçte, Kürtlerin çoğunluğu gibi, gibi, Türkiye’de yaşayan diğer proleter unsurların da İki-Uluslu hegemonik proje kapsamında; gücüne ket vurulan, baskı altında tutulan ve materyal kaynaklara erişmesinin kısıtlandığı tarafta olduğunun altı çizilmişti. Sosyalist mücadele veren işçilerin Kürt hareketi ile aynı kefedeyi değerlendirmesinin nedeni, hem Kürtlerin hem de işçi sınıfının en fazla ezilen kesiminin “diğer” ulus kategorisinde yer almalarıdır.

Tuzla’da verilen sınıf mücadelesi bağlamında berraklaşan bu tezin siyaset üzerinden yürütülen ayağını daha geniş bir bağlamda ele almak gerekirse; Türkiye’de emek siyaseti güderken, ulusal-kalkınmacılık, anti-emperyalizm ve yurtseverlik üzerinden şekillenen neoliberal muhalefetin ulusal-popüler projeye yedeklendiği vurgusu hatırlanabilir. Kürt hareketiyle iç içe geçmiş bir şekilde, hatta Kürtlerin vücuda getirdikleri karşı-hegemonyayı basturmak için kullanılan söylem ve pratiklerin aynısına maruz bırakılarak aşındırılmaya çalışılan işçi sınıfı mücadelesini Tuzla’da gözlemlemek mümkündür. Bu dile getirilen olguyu Tuzla özelinde verilen sınıf mücadelesi pratiklerinde de

anlaşılır kılmak için, Kürt işçilerden birine yöneltmiş olduğumuz bir soruya binaen aldığımız cevabı ortaya koymayı gerekli görüyoruz:

TKD: “Peki neden işçiler Tuzladaki eylemlere çok katılmıyor? Güven mi duymuyorlar mesela?”

Kürt İşçi: *Güven değil. diyor mesela, sakalı var, terörist, car curt, böylesi. Bayrak... Türk bayrağı yok mesela. Bu son grevde, DTP'nin bayrağı geldi, bir de Kaldıraç bayrağı vardı. Benim dikkatimi çekti. Kaldıraç'a müdahale etmediler. Yani bunu yapan da... görevli olan... yani sosyalist olanlar... partisinin ismini vermeyim de, müdahale etti, benim zoruma gitti yani. Ben de o bayrağı kaldırırdım dedim. “Ya ne oldu abi” dedi. “Kaldır o bayrağı, terbiyesizlik yapma” dedim. Kaldırmasaydı vuracaktım kesinlikle. “Bak sen beni yanlış anladın” dedim. “Arkadaş” dedim, “DTP de, birçok ton, farklı sosyalist grup geldi” dedim, “ama tek müdahale ettiğin bayrak DTP”. [Dedi ki] “Ya işte işçiler gelmiyor”. [II. Görüşme]*

Bu kısa anlatıdan da anlaşılacağı üzere, Türkiye’de bulunan kimi sosyalist örgütler kitleleşebilmek adına, Kürt muhalefetine mesafeli durma tercihine yönelmektedirler. Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde gerçekleştirmiş olduğumuz derinlemesine görüşmelere katılan Kürt işçilerin, iş cinayetlerini protesto eylemlerine katılanların ağırlıklı olarak Kürt oldukları yönündeki iddiayı akıllarda tutarak, Kürt hareketi karşıtı söylemin Türk ve Arap tersane işçilerini eylemlere katmamak konusunda başarılı olduğu söylenebilir. Lakin Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde yürütülen sosyalist mücadeleyi baskı altında tutma söylemlerinin, Kürt hareketinin gücüne ket vurmak için kullanılan yöntemlerle neredeyse aynı olması, sınıf mücadelesi yürüten sosyalist örgütleri bir tercih yapmak zorunda bıraktığını söylemek mümkündür.

V. Kürtlüğün Tuzla’da Mesele Olma Halleri

Türkiye’de Kürt meselesi olgusunun Tuzla’daki yansımalarını incelemek, bir takım istatistikî parametreler ve ikincil kaynaklar üzerinden kurmuş olduğumuz tarihsel-sosyolojik tartışmanın somut olarak tekabül ettiği yeri göstermesi açısından faydalı olacaktır. Nitekim neoliberal sürecin Türkiye’yi etkisi altına almasına paralel bir şekilde gelişen Kürt hareketinin gücünü kırmak amacıyla yürürlüğe konan zorunlu Kürt göçünün, Kürtlerin kentlerde proletarleşmesi sürecini hızlandırdığını hatırlatarak başlayabiliriz. Tuzla Tersaneler Bölgesi’ndeki Kürt işçileri konu edinirken merkeze alınacak olan üç temel bağlamdan söz edilebilir. *Birinci* olarak, emeğin örgütlenme şeklinin etnik olarak katmanlaştığının çıplak gözlerle görülebileceği mekânlardan biri olması hasebiyle Tuzla’yı bir vaka çalışması olarak incelemenin sebeplerine ilişkindir. *İkinci* olarak, Kürtlerin Türkiye metropollerinde uğradıkları ayrımcılıkların dikkate değer bir biçimde görünür olduğunu yolunda ortaya atılan tezleri Tuzla bağlamında sınamak ve bu ayrımcılıkların Kürt işçilerin toplumsal ilişkilerinde kapladığı yerin bir muhasebesini yapmaktır. Bu konuyu tartışmaya açarken yaslanacağımız başlık şunlardır: Kürt işçilerin bir iş alanı olarak tersanelerde nasıl ayrımcı pratiklere maruz kaldıkları, devletin Tuz-

la’da var olma biçimleriyle Kürtlerin kurmuş olduğu ilişkiler ve Kürtlerin etkileşim halinde buldukları toplumsal zeminde karşılaştıkları ayrımcılıklar. Üçüncü olarak kayda değer gördüğümüz husus, Tuzla’daki Kürt işçiler özelinde, tüm bu ayrımcı pratiklerin toplamında vücuda geldiğini düşündüğümüz bir “tepkisel/refleksif milliyetçilik” olgusunu tartışmaktır.

Tuzla’da emeğin hiyerarşik olarak biçimlenmesini etkileyen iki faktörden söz edilebilir. Birincisi, farklı etnik/ulusal kimliklere sahip olan işçilerin Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde çalışmaya başlama vakitlerinin belirleyici etkenlerden biri olarak ele alınmasıdır. Bu noktaya açıklık getirmek gerekirse, “Nispeten erken bir zamanda Tuzla’ya göç etmiş olan Samsunlular raspa ve boya, Sivas, Tokat ve Kastamonulular montaj ve kaynak, az yevmiyeli ve daha ‘pis işler’ olan taşlama ve gemi temizliğinde ise en son zorunlu/ekonomik göç dalgasıyla kopup gelen, ana dili Arapça olan Urfalılar ve ana dili Kürtçe olan Batmanlılar, Hakkârililer, Diyarbakırlılar ağırlıktadır. Farklı göç dalgalarının yarattığı hiyerarşi, tersanelerdeki iş hiyerarşisiyle bu şekilde ilişkilidir” (Akdemir ve Odman, 2008). Lakin bu noktayı ele alırken, bu hiyerarşiyi şekillendiren ve işçilerin sadece geldikleri zamandan ziyade işe başladıkları andan itibaren iş hiyerarşisindeki yerlerini belirleyen diğer faktörleri de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde iş/maaş hiyerarşisinde yükselmenin önemli bir yolu zanaat gerektiren işleri kısa sürede öğrenmekten geçmektedir. Misal, Urfa’dan gelen ve genellikle temizlik işiyle uğraşan Arapları ele alırken, Kürt işçilere kulak vererek dikkat çekilen noktaya netlik kazandırılabilir.

Belki Araplar, Kürtlerden daha acınacak halde. Daha bir geç geldiler, bir de gidip geldiği için şey yapmıyor, Kürt işte üç ay sonra dönmüyor, bir de ilişki kurduğu için, üç ay taş yapıyor, sonra kaynakçı olabiliyor. Arap taşeron yok. Buraya bağlanmayınca da kalifiye eleman olamıyor, sisteme ayak uyduramıyor. Kürtler daha girişken o noktada. Bir Arap’ın kaynakçı olma hevesi yok, Kürt işçi geliyor ikinci gün hemen ‘abi yardım etsene bir şey öğreneyim kaynakçı olayım’ [diyor]. [IX. Görüşme]

Bu alıntıyla ilişkili olarak, tekil örnekler üzerinden Kürtlerin daha girişimci/kalıcı oldukları ve Arapların bu konuda daha pasif kaldıkları yönünde bir çıkarımda bulunmanın imkânsız olduğu uyarısını yapmak gerekmektedir. Buradan ulaşılabilecek noktalardan bir tanesi, işçilerin Tuzla Tersaneler Bölgesi’ne geliş zamanlarına koşut bir şekilde, işçilerin Tuzla’da kendilerini geçici-dönemsel veya kalıcı-yerleşik olarak konumlandırmasının da iş hiyerarşisinin şekillenmesinde rol oynayan faktörler arasında sayılması gerektiğine ilişkindir.

Kürtlülüğün Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde mesele olduğu hallere ilişkin ele alınması zaruri olan diğer bir olgu, tüm yakıcılığıyla tartışmaya açılması gereken ayrımcılık meselesidir. Kürt tersane işçilerinin iş alanında uğradıkları ayrımcılıkların bir muhasebesini yaparken, bu ayrımcı pratiklerin hem işe alınma sürecinde hem de işe girdikten sonra, özellikle de Kürt olmayan taşeronlarla çalışılması durumunda -yer yer Kürt olmayan işçileri de yer yer kapsayacak bir şekilde- vuku bulduğunu belirtmek mümkündür:

Eğer patron Karadenizliyse bir Kürt işçi, bir Karadenizli kapıda bekliyorsa, ibre Karadenizliden döner. Kürt taşeron da böyledir. Niye çünkü az çok biliyordur, ortak bir bağı vardır, kültürel anlamda olsun. İşte Karadenizli taşeronla Karadenizli işçi çoktur, uyumu kolay olur. Bir grup Karadenizli varsa iki de Kürt, uyum sorunu olur. Kendi aralarında sohbet ederler, bir sıcaklık yoktur. [XII. Görüşme]

Aynı konu ile ilintili başka bir görüşmeden alıntı yapmak, işe alınma sürecinde karşılaşılan ayrımcı pratiklerin netleşmesine yardımcı olacaktır.

Birinci İşçi: *İşte öyle oluyor, mesela bizim taşeron dedi. Ben birkaç tersaneye gittim, Hakkârililere bir de Şırnaklılara iş vermem. Bu adamlar burada çalışmazlar.*

TKD: *Sebebi ne, sordunuz mu hiç?*

Birinci İşçi: *Sorsa bile adam bir şey demez ki*

İkinci İşçi: *yani çoğu yerde de gerçekten Kürtleri işe almıyorlar. Karşılaştık yani karşılaştığımız oldu. Adam Kürt olduğunu biliyor. Ya herhalde bilmiyorum. Hakkâri çok medya yüzünden göze çarptığı için. [XV. Görüşme]*

Bu iki anlatıyı bir arada düşündüğümüzde, ayrımcılığın sebeplerinin hem uyumlu çalışma olgusu üzerinden hem de etnik dışlama dinamiklerini oluşturan kompleks mekanizmalar üzerinden vücuda geldiğini söyleyebiliriz. Diğer bir Kürt işçi, Karadenizli taşeronla çalışırken işten atılmasının Kürt olması ilişkisini şu şekilde aktarmıştır:

“Karadenizli Karadenizliyi tutar. Acil olmadığı zaman bir güneydoğulu insanı tutamaz. Tanıdık ustabaşılar sayesinde iş buluyoruz (...) Biz altı yedi tane yabancı vardık, onları çıkardı. Ustabaşı Kastamonulu olduğu için yakınlarımı Ordulu, Rizeli olanları çıkarmadı, bizi çıkardı” [VI. Görüşme].

Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde, iş sahasında Kürtlerin maruz kaldıkları ayrımcılığın sosyo-ekonomik temellerden bağımsız bir şekilde ortaya çıktığı söylenemez. Bilakis, Tuzla'ya sonradan gelen ve taşeronluk gibi pozisyonlara kadar yükselen Kürtlerden duyulan rahatsızlığın dışavurumu da söz konusudur. Bu noktada, işçiler arasında “*işi bilmeyen Kürtler, Araplar geldi, yevmiyeler düştü*” sözü, kendisi de çok uzun zamandır Tuzla'da yerleşik olmayan, fakat bu işçilerle arasında belirgin bir fark koyma ihtiyacı duyacak kadar “daha da aşağıya düşme korkusu” yaşayan ‘Türk’ işçiler tarafından sık sık telaffuz ediliyor” (Akdemir ve Odman, 2008). Bu yüzden, Tuzla'da Kürtlerin maruz kaldıkları ayrımcı söylem ve pratikler, tamamıyla makro düzeyde kurulmaya çalışılan Kürt karşıtı hegemonyanın söylemsel üstünlüğü olarak ele almak yanlış olacaktır. Nitekim ayrımcılık olgusu, günlük yaşam pratikleri içerisinde etkileşimler üzerinden kurulan dinamik bir olgudur.

Bu noktada, işe alım sürecinde uygulanan ayrımcılığın iş verimini artırmak

temelli kurulduğunun evvelki bölümlerde incelenmiş olması dolayısıyla, iş sahasının bizzat içinde meydana gelen durumlara eğilerek, Kürt bir işçinin deneyimlerine yaslanmanın Tuzla’yı anlamayı kolaylaştıracağı söylenebilir.

Diğer bir işçiyle senin aranda olan mesafe eşit değildir. İş kayırma meselesinde bile böyle oluyor mesela. Zor bir iş vardır. Geminin, ne bileyim, çok tenha bir yerindedir, oraya girmek, işi yapmak zordur. Bir şekilde karıştırır, şey yapar, ya gelmedi ya, seni sokar. Kendi adamını kayırır. [XI. Görüşme]

Bu örneği önemli kılan nokta, bir taşeronluk birimi içerisinde en baştan itibaren herhangi bir işçinin “öteki” olarak konumlandırılması durumunda meydana gelebilecek ayrımcı pratiklere bir örnek teşkil etmesidir. Kürt taşeronun Karadenizli işçiye de aynı muameleyi yapma olumsununu akılda tutularak sadece Kürt kimliğine sahip olmaya indirgenemeyecek, ama Kürt olma meselesi merkeze alınmadan anlaşılması zor olan ayrımcı pratikleri, Kürt karşıtı geliştirilen ve toplumun farklı veçhelerine uzun bir zamandır sirayet etmiş toplumsal önyargılardan soyutlayabilmek imkânsız gibi görünüyor. İş alanı içerisinde yenden dolaşıma sokulan ve aşağılayıcı olarak nitelendirilebilecek söylemlerden bir tanesini de yukarıdakinden farklı bir Kürt işçinin anlatımıyla aktaralım:

Mesela ben bugün bir olaya şahit oldum, işçiler konuşuyor. Diyor ki, “Kürtlerin kuyruğu vardır” Üç tane işçi konuşuyor. “Kürtlerin kuyruğu vardır, ben öyle bir şey duymuşum” dedi. Türk kökenli, ben Türkleri şey etme noktasında değilim] yani... çünkü onlar da benim gibi işçi yani. Bu sistemin ona aşıladığı biçim o. Dedim ki; “kalk soyunalım, bakalım” dedim. “Hani bir de kuyruğa falan merakın varsa, bakalım birbirimize” dedim. Bana söylediği; “ya abi, dayı niye kızıyor” dedi. [II. Görüşme]

İçeriğinden ziyade vuku bulmuş olması daha bir önem arzeden bu gibi etiketlemelerden çıkarsanabilecek hipotez bir önceki aktarım için dile getirilen argümanı destekler niteliktedir. Yukarıda aktarılan aşağılayıcı sözlerin bir Türk işçi tarafından sarf edilmesinin sebebi (bireysel veya ekonomik) her ne olursa olsun, bu ve benzeri olayların işaret ettiği nokta, işçi sınıfının üyeleri arasında etnik kimlik meselesinin bir çatışma alanı haline gelmiş olmasıdır. İleriki sayfalarda detaylı bir şekilde incelenecek olan etnik gruplar arasındaki ilişkiler ve etkileşimler aracılığıyla yeniden üretilen milliyetçiliğin dışavurumları olan ayrımcı pratiklerce tetiklendiğini söylemek mümkündür.

Ayrımcı pratiklerin Kürtlerin yaşamlarını birçok alanda çevrelediğini göstermek açısından, Hakkârilî işçilerin kalacak ev bulmaya çalışırken karşılaştıkları zorluklara dair dile getirdiklerini dikkate almak gerekmektedir.

Birinci İşçi: *Geçen sen Aydıntepe’den bir ev alacaktık, kiraladık, Hakkârilî olduğumuz bildikten sonra reddetti, evi vermedi yani. Biraz aşağıda da yine ev bakmaya gittik, bir odaydı da anlaşlık gene Kürt olduğumuz öğrendiğinde vermedi. Evet evin sahibi vermedi.*

İkinci İşçi: *Bir zengin kadın muhatap bile olmadı. [XV. Görüşme]*

Bu örnek, yapısal olarak dolaşıma sokulan ayrımcı pratiklerin günlük yaşam içerisindeki yansımalarının Kürtlerin barınma koşullarına etki etme biçimi hakkında fikir vericidir. Kürtlerin karşılaştıkları ayrımcı pratiklerin alanını iş sahasında ve günlük ilişkilerinde somutlanan etnik/ulusal gruplar arası ilişkilerden Kürtler ve devlet eksenine kaydırığımız zaman, resmin büyük parçasını görme imkânına kavuşmak mümkündür. Bu noktada, Kürtlerin Türkiye Devleti'nin emniyet teşkilatı ile yüz yüze kaldıkları, kimlik kontrolleri ve sudan sebeplerden ötürü karakola götürülmek gibi durumları kapsayan ayrımcı pratikleri incelemek açısından başka bir Kürt işçiye kulak kabartmak aydınlatıcı olacaktır:

Polisler geldi. Yaptığı hareket bu bana... [polisin, üstünü nasıl kokladığını gösteriyor] "Hayırdır" dedim, "Bir şey mi var" dedim. Dedi "Kimliğini ver" dedi. Kimliğimi aldı, baktı kimliğime, o birine dedi ki "Bunun GBT'sine bak dedi" Dedim "Amir bey, neden üstümü kokladın, bir şey mi var?" dedim. "Yok yok, bir şey yok" dedi, "Keyfine bak" dedi. Söylediği söz şu; "Bingöllüsün ya, gene bir bakalım." Belki bir şeyin vardır, bir şeyin yoktur gibi böylesi bir soruyu sordu. Dedim "Amir bey biz bunlara alıştık yani, biz Kürt olduğumuz için". "Kürt müsün" dedi, "evet" dedim, "Kürdüm" dedim. O GBT'yle uğraşan polis... yani gaye süreyi uzatmak. Dedim "amir bey, ne oldu, yarım saat oldu, yani bir şey varsa, götürüyorsanız götürün, yoksa kimliğimi ver eve gideceğim" dedim. "Eve mi gidecen" dedi, "evet" dedim, "eve gideceğim, nereye gideceğim". "Evin var mı burada?" dedi, "Var tabii, evim var" dedim. "Oooo oralı oralı dedi.. "İyi iyi bayağı işemişsin" dedi. Söylediği sözcük yani. "Tamam tamam" dedi, "Sen çok konuşun" dedi. Kimliğimi aldım elinden, çay parasını vermeye giderken, çıkarken omuz vurmaya çalıştı, yani... [X. Görüşme].

Kürt hareketinin güncel eylemlilikleriyle yakından ilintili olan kimlik kontrollerinin neden yapıldığı sorusuna dair bir cevap geliştirmeksizin, yukarıda anlatılanların içinde olduğu bağlamı anlamak çok daha girift bir hal alacaktır. Türkiye Devleti ile PKK arasındaki silahlı çatışmaların son dönemde yeniden başlaması sonrasında, özellikle de Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı metropol semtlerinde, -PKK'nin eylemlerini şehirlere kaydırmış olması önkabulünden yola çıkılarak- kimlik kontrolleri uygulamasına hız kazandırılmıştır. Bu bağlam içerisinde kavramaya çalışacak olursak, rutin bir kimlik kontrolü esnasında karşılaşılan ayrımcı pratiklere indirgenemeyecek kadar yapısal faktörlerle belirlenen bu uygulamaların Kürt meselesinin yakıcılığını korumasıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Bu şekilde ayrımcılığın kaynak bulduğu damarları daha geniş bir perspektifte kavramak mümkün olabilir. Lakin sadece güncel politik dinamiklerle şekillenmeyen, hegemonik proje kapsamında onyıllardır süregelen bir zeminde kurulan PKK ve Kürt karşıtlığını güncel siyasi dönüşümlere indirgemenin mümkün olamayacağı yönünde bir uyarı yapmak gerekmektedir.

Güncel gelişmelerle alakalı örneklerden birisini ele alacak olursak, PKK'nin 3 Ekim 2008 tarihinde Bezele/Aktütün Karakolu'na yapmış olduğu baskın

sonrasında metropollerde ortaya çıkan Kürt karşıtlığını, Tuzla özelinde görmek için diğer bir Kürt tersane işçisinin konuyla alakalı aktarmış olduğu bir deneyimi aktarmayı gerekli görüyoruz:

Bizim karşı komşumuz var Türk, yani Laz, Trabzonlu. Böyle yürürken merhaba diyorduk birbirimize ama mesela o olaydan sonra bize soğuk baktı, dedim “komşu valla benim bundan sonraki en büyük düşmanım sensin”. Dedi “ne diyon abi” dedi. Dedim “ulan ne oldu oğlum” dedim, “niye içeri kaçıyon” dedim. “Nedir yani, sebep nedir, sen bana yüzünü çevirip gittin”? “Ya bir şey yok abi” dedi, “Benim babamın oğlu mu?”, “Ama” dedim, “Bayrağı asmışım tam bizim evin karşısına”. Bir şey demedi, sustu. [XI. Görüşme]

Türkiye metropollerinde yaşayan Kürtlerin, Kürt hareketinin verdiği mücadeleye karşı geliştirilen Türk milliyetçisi ulusal-popüler konsensüs kapsamında; ordu, medya, sivil toplum kuruluşları gibi aktörlerce yürürlüğe konan bayrak kampanyalarıyla çevrenmesinin 1996 yılından bu yana icra edildiği ilk bölümde dile getirmiştir. Bu minvalde, ayrımcılığa ve kutuplaşmaya sebebiyet veren bayrak kampanyalarının aktörleriyle birlikte düşünüldüğü vakit, ayrımcılık çizgisinin hegemonik bir strateji olduğunu görmek mümkün olabilir. Her ne kadar PKK'nin Türkiye Kürtleri üzerindeki temsil yeteneğini boşta çıkarma amacıyla devlet söyleminde Kürtler ve PKK ayrı kategoriler olarak algılanmaya çalışılsa da, bu söylemin gücünün tedricen eridiğine dair analizler İzmir’de yapılan araştırmalar özelinde mevcuttur (Saraçoğlu, 2007).³¹ Daha kapsamlı bir şekilde ifade edecek olursak, Kürtlerin karşılaştıkları, temeli makro yapılar tarafından atılan ayrımcılıkların biçimlendiği tabanın bizatihi Kürt hareketine karşı yürütülen hegemonik etkisizleştirme politikalarından beslendiği söylenebilir. Hegemonya mücadelesinin mikrosal alan içerisine nasıl yansıdığı sorusuna bir cevap oluşturan yukarıdaki anlatının, Türk işçi sınıfının milliyetçilik gibi sembolik ödülleri ile ikame edilmesinin Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde gözlenebilen örneklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

İş sahasında, komşuluk ilişkilerinde, devletin müdahil olduğu durumları incelediğimiz ayrımcılık meselesinin, Kürtler ile Türkler arasındaki toplumsal ilişkilere nüfuz etme şekillerine dair örnekleri çoğaltmanın amacı, açık bir şekilde PKK üzerinden ve zımnî olarak da Kürt kimliğine karşı geliştirilen

31- Türkiye Devleti’nin PKK ile Kürtler arasında organik bir bağ olmadığı yolunda kamusal mecralarda yapmış olduğu ayrımın gün be gün etkisini yitirdiğine dair güncel örnekler bulunabilir. PKK’li oldukları gerekçeyle linç edilmeye çalışılan Kürtlere dair örneklerden birkaçını aktarmak gerekirse: Konya’da elektrik kullanım sırası yüzünden başlayan kavga sonrasında 1000 kişinin toplanıp PKK ve Kürtler aleyhinde slogan atarak linç girişiminde bulunması (*Radikal*, 31/08/2006), Balıkesir’de minibüste Kürtçe konuşan inşaat işçilerinin terörist olarak nitelendirilmesi sonrası hastanelik edilmesi (*Haber Diyarbakır*, 29/05/2008), Sakarya’da çay bahçesinde çıkan bir tartışma sonucu “PKK’lılar bir genci dövdü” gerekçeyle Diyarbakırlı 4 findik işçisinin linç edilmeye çalışılması (*Milliyet*, 08/09/2006). Bu bağlamda, PKK ile Kürtler arasında Türkiye Devleti’nin yaratmış olduğu ayrımın gün be gün eridiğine dair onlarca örnek bulmak mümkündür. Bu konunun bizatihi kendisi henüz kapsamlı-akademik bir çalışmaya konu olmadığından ötürü ayakları yere basan analizler yapmak mümkün görünmese de, şimdilik belirtilen ayrımın etkisini yitirmekte olduğu yönünde bir çıkarımda bulunulabilir.

hegemonik stratejinin toplumsal izdüşümleri üzerinden daha anlaşılır kılınmasına yardımcı olmaktadır. Bu noktada, derinlemesine görüşme yaptığımız Kürt tersane işçilerinden birinin kendi hayat deneyimleri üzerinden ifade ettiklerine bakmak fikir verici olacaktır:

Benim bir bayan arkadaşım vardı, Tokatlı. Böyle daha açık bir şey anlatayım. İki yıl kadar bir arkadaşlığımız oldu. (...) İsmi de Yasemin. Dedim "Yasemin, ne düşünüyorsun?". Ya benim babam diyor ki, "Ben Kürtlere kız vermem". Dedim "Sen babanla evlenmeyeceğin, benle ... yani hayatı beraber paylaşacağız" dedim. Dedi ki, "Düşünmem gerek". "İyi" dedim o zaman, "Düşün". Aradan süreç geçti, bunun abisi bir gün yürürken yolunu kesti. "Kardeşim" dedi, "Kızkardeşimin peşini bırak". Dedim "Kızkardeşine bir şey yaptığım yok, benim arkadaşım sadece". "Kürtlere verecek kızımız yok" dedi, aynen söylediği sözcük bu. Herhalde zaman geçti, bir gün beni aradı, dedim, "Sevim kusura bakma, benim Türkler ile sorunum var, Türkler ile bir araya gelme şansım sıfır oldu" dedim. Ben öyle diyince, bunun zoruna gitti. Dedim "Siz yapınca iyi de, biz yapınca kötü mü oluyor". Bu süreçten sonra... mesela... benim... kin oldu içimde. Yani şöyle kin. Yani o bayan noktasında değil. O gariban Türk kızından değil yani. Böyle Türklerle karşı çok farklı yaşam biçimi bende oluştu." [XIII. Görüşme]

Kürt kimliği yüzünden karşılaşılan dışlanma ve ötekileştirme hallerine maruz kalan Kürtlerin tepkisel bir şekilde hoşnutsuzluklarını dışa vurduklarını söylemek mümkündür. Bu noktada, hem Kürt işçinin yukarıdaki anlatısının sonuna doğru açığa vurduğu reaksiyonu, hem de diğer görüşmecilerin karşılaştıkları ayrımcılıkların kendileri üzerinde yarattığı sonuçları incelemek faydalı olacaktır. Etnik/milliyetçi bilincin oluşum aşamasının sadece zorunlu Kürt göçü sonrasında ortaya çıkmadığını belirterek Kürt tepkiselliğini çözümlenmeye başlayabiliriz. Etnik bilincin oluşumunu anlayabilmek için, tarihsel olarak belirlenmiş dinamikler ile güncelde farklı etnik gruplar arasında yaşanan etkileşimlere ek olarak, etnik grup içi ilişkilerin de göz önünde tutulması gerekmektedir (Çelik, 2005: 148). Farklı bir ifadeyle, etnik kimlik oluşumu ilişkisel bir süreç olarak ele alınmalıdır. Tuzla özelinde esas olarak odaklanmaya değer gördüğümüz nokta, Kürtlerin diğer etnik gruplarla olan ilişkileri bağlamında nasıl bir etnik/milliyetçi bilinç geliştirdikleri üzerinedir.

Öne sürmüş olduğumuz "refleksif milliyetçilik" kavramını tanımlarken getirdiğimiz kısıtlama, Kürtlerin Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde Türklerle kurmuş oldukları toplumsal ilişkiler sarmalında çakılı kalacağına ilişkindir. Son tahlilde, tepkisel olarak gelişen Kürt milliyetçiliğini tanımlama şeklimiz şudur: kimlik oluşum sürecinde farklı bir etnik grup ve/veya devlet tarafından ayrımcı söylem ve pratiklere maruz kalmanın etkisiyle grup aidiyetinin gelişmesi ve pekişmesidir.

Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde vuku bulan ayrımcı pratiklerin Kürtler üzerine yansıma şeklini belirleyen faktörlerden biri olan, Kürtlerin Türkiye Devleti ile kurmuş olduğu etkileşimler sonucu Kürtler cenahında ortaya çıkan tepkisel

yaklaşımların hangi dinamikler ekseninde kurulduğunu anlamak faydalı olacaktır. PKK'nin gerçekleştirmiş olduğu Bezele/Aktütün baskını sonrası dönemde, Tuzla'da Kürtlerin içinde bulunduğu hallere bir örnek teşkil etmesi açısından Bingöllü bir tersane işçisinin deneyimlediklerine kulak vermemiz yerinde olur.

TKD: *Son zamanda arttı mı kimlik kontrolleri?*

Kürt İşçi: *Çok korkunç derecede şey oldu...*

TKD: *Ne zamandan beri böyle?*

Kürt İşçi: *Ya bu son karakol baskınından sonra...Bayağı şey oldu yani... Böyle psikolojik bir savaş mı diyeyim, nasıl yani... Korkutma, ürkütme politikası yani, 12 Eylül faşist darbesi gibi. Öyle bir şeyle karşılaştık.*

TKD: *Aılırken kimlikleri bir şey diyorlar mı, yani herhangi bir diyalog oluyor mu orada?*

Kürt İşçi: *Ya kimliği alıyor, oyalıyor seni yani. Aşlında kimliğini alıp, GBT'ne bakması en fazla sürsün diyeyim 20 dakika. Seni yarım saat bekletiyor. Genelde böyle şeyler. Yani psikolojik baskı var ya, aynı öyle bir sürükleme şeyi var. İnsanları ürkütme, korkutma politikaları var. Ben mesela bunları çok yaşıyorum. Minibüsten indiriyor, kimlik kontrolü, yolda yürüyon kimlik kontrolü, yani böylesi baskıcı bir sistem biçimi... Genelde böyle, ne bileyim... Yani son süreçte gidişat iyi değil yani harbiden. Yani insan belirli bir noktaya kadar, bir kendini bir köşeye sıkıştırırsan, belirli bir noktaya kadar. Yani insanlar bireysel eylem yapabilir yani. Yolda giderken, adamın beyni döner, yoldan geçen... Yani ne bileyim böyle... Irkçılık ya... Irkçılık çok kötü bir şeydir. Harbiden ırkçılık çok tehlikeli bir şeydir yani. Yani mesela seni zorluyor, seni de ırkçılığa zorluyor, sana dayatmalarıyla sana ırkçılığı zorluyor yani. Türklere karşı tepki duymaya. [XI. Görüşme]*

Kürt tersane işçisinin biraz da sıkılarak ifade ettiği son cümleye odaklanacak olursak, tepkisel bir şekilde gelişen Kürt hoşnutsuzluğunun izlerini görmek hiç de zor olmasa gerektir. Evvelden incelemiş olduğumuz ayrımcılık tezahürlerini derli toplu bir şekilde düşünecek olursak, Kürt olduğundan dolayı Türk taşeronla çalıştığında daha çetrefilli işlere koşulan, yine aynı sebepten ötürü istediği kişi ile hayatını birleştiremeyen, kimlik kontrollerinde potansiyel bir tehlike olarak görüldüğünden ötürü farklı muameleye maruz bırakılan ve bayrak kampanyaları üzerinden düşük frekanslı zımnı tehdit algılarıyla çevrelenmiş Kürtleri Tuzla özelinde gözlemlenmek mümkündür. Tüm bu saydıklarımızın amacının akademik bir jargonda ilmek ilmek mağduriyet edebiyatı örme olmadığı uyarısını yapmak, bu noktada fazlasıyla önem arz etmektedir. Sadece Kürt bireylerin grup aidiyetlerinin tepkisel olarak nasıl oluştuğu üzerine odaklanmanın, mağduriyetliğe koşut bir savrulma yaratacağı aşikârdır. Bu yüzden, resmin tamamını görmek amacıyla, etnik bilincin

kentli yoksulluk sarmalında Kürt olmakla iç içe geçmişlik hallerini, ayrımcı pratiklerle birlikte düşünmek gerektiğinin altını çizmekteyiz. Bu minvalde, Kürt tepkiselliğinin sadece toplumsal etkileşimler yumağı üzerinden değil, bilakis bu tepkiselliğin zeminini kuran sosyo-ekonomik dinamikler etrafında tartışılması gerekmektedir.

Kürt yoksulluğunun Kürtler tarafından algılanma biçiminde ortaya çıkan kırılmayı Mesut Yeğen şöyle özetlemiştir: “Bu her zaman olan bir mahrumiyetti, ama son zamanlarda ‘mahrumiyet var, çünkü biz Kürdüz’ fikri güçlendi” (2006, *Post Express*). Bu noktayı derinleştirmek amacıyla zorunlu göçe maruz kalmış Kürtleri etnik kimlikleri bağlamında inceleyen çalışmalara müracaat edebiliriz. Bu noktada, zorunlu göçe maruz kalan, mülksüzleşen ve göç ettikleri kentlerde ayrımcılıkla karşılaşan Kürtler için, Betül Çelik’in dile getirdiği argüman şudur: “Kendilerini, 1987’de Olağanüstü Hal dönemi başlamadan önceki (duygusal ve materyal) hallerinden nispeten daha kötü bir yerde gören Kürtler; yoksunluk, mahrumiyet, güçsüzlük ve maddi olarak kaybetme hissiyatı üzerinden etnik bilinçlerini güçlendirirken, yaşadıkları travmaların sebebi olarak ise etnisitelerine ilişkin geçmişlerini görmektedirler. Bu yüzden, birçokları etnik komünitelerini ve kimliklerini hem bir sığınak hem de bir emniyet ağı olarak görmüşlerdir” (Çelik, 2005: 149). Bekâr evlerinde yaptığımız görüşmelerde, Kürt işçilerinin kazandıkları paranın ancak üçte birini kendilerine ayırdıklarını, büyük bir kısmını ailelerine gönderdiklerini ve gerektiğinde birbirlerinden ya da hemşerileri olan taşeronlarından bile borç aldıklarını öğrendik. Diğer bir yandan, ailesiyle birlikte Tuzla’da yerleşik olanların da Tuzla Tersaneler Bölgesi’ndeki yevmiyelerin diğer emek-yoğun sektörlerde uygulanandan daha yüksek olmasına rağmen sürekli ekonomik sıkıntılarla boğuştuklarına dair noktalar kaydedtik. Lakin Tuzla özelinde yoksulluğun Kürt işçilerin etnik/ulusal kimlik algılamalara doğrudan veya dolaylı olarak nasıl etki ettiği üzerine net bir çıkarımda bulunmanın mümkün olmadığını belirtmek gerekmektedir.

Tam bu noktada yapılması gereken ikaz, Kürt hareketinin veya Kürtlerin politik bir irade olarak vücuda gelmelerinin Kürt kimliği bağlamında dönüştürmüş olduğu dinamikleri hesaba katmaksızın, kapsayıcı bir kavrayış çerçevesi geliştirmenin “kesinlikle” eksik kalacağına ilişkindir.³² Bununla birlikte, Kürt işçilerin politik meseleler üzerine dikkat çektikleri birkaç noktayı tartışmak zihin açıcı olacaktır. Emek Parti’li (EMEP) bir işçiyle yapılan mülakatta, kendisi işyerinde neden politik konuları özellikle de Kürt meselesini konuşmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

Kürt sorununu tartışamazsın. Karadenizli olduğu için başka şeylere götürüyor. Hem tepki gösteriyor, hem gözdağı veriyorlar. Konuşmuyorsun öyle şeyleri. Bir arkadaşımız sendikayla ilgili konuştu, iki üç kişi katıldı, diğerleri katılmadı. 60 kişinin içinde 2-3 kişisin, ses çıkartamıyorsun, çoğu milliyetçi ve şoven. [V. Görüşme]

Tuzla’daki kimi Kürt işçilerin politik yönelimlerinde gözlenebilen bu grup içinde sınırlı kalma halinin Tuzla’nın politik atmosferinde sıklıkla rastlanan bir durum olduğu söylenebilir. Nitekim hatırı sayılır bir çoğunluğu tepkisel

veya proaktif bir şekilde milliyetçilik ile ilişkili olan Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki Türkler ile Kürtlerin, kitleler halinde ortaklaşmalarını sağlayan mekanizmalar kısıtlı olduğunu hatırlatmakta fayda var. Kürt hareketinin politik ajandasının içeriğinden bağımsız bir şekilde değerlendirmeyeceğimiz bu ayrıklık, Kürt işçilerinin sınıf mücadelesine bakış açısını Tuzla özelinde yansıması açısından kayda değerdir. Kürt işçilerdeki bu tansiyonu ölçmek amacıyla yönelmiş olduğumuz sorular vesilesiyle, örgütlü bir politik mücadele içinde aktif olarak yer almayan Hakkârili bekâr evi sakinleri ile girmiş olduğumuz diyalogu paylaşmak aydınlatıcı olacaktır:

TKD: *Newroza gidiyor musunuz?*

Kürt Tersane İşçisi: *Kesinlikle kaçırmıyorum. Kürt bayramı olduğu için.*

TKD: *1 Mayıs'a gidiyor musunuz?*

Kürt Tersane İşçisi: *İşi olmayan gider yani. Boşta kalsak gidiyoruz. [XV. Görüşme]*

Kürt işçiler tarafından Newroz'a katılım etnik/ulusal kimliğin bir parçası olarak görülürken, 1 Mayıs'a katılım için ekstra bir çaba serf etmeyen Kürt işçilerden bahsedilebilir.³³ Bu noktada, sınıf mücadelesi ile kurduğu ilişki ağırlıklı olarak kimi sosyalist partilerle dönemsel işbirlikleri düzeyinde kalan Kürt hareketinin yukarıdaki Kürt işçinin dile getirdiğinden çok da farklı bir çizgide olduğu söylenemez. Tuzla'da faaliyet yürüten sol/sosyalist yapılanmalarda örgütlü bir şekilde bulunmayan Kürt işçilerin, ortaklaşma zeminleri konusunda aldıkları pozisyon hakkında fikir verici olduğunu düşündüğümüz, seçimlerde oy kullanma davranışları üzerine de kısaca değinmek gerekmektedir. Ailesi içerisinde köy koruculuğu yapanların da, zorunlu göçe maruz kalmış olanların da olduğu bir bekâr evinde yapmış olduğumuz derinlemesine görüşme esnasında, 2009 yerel seçimlerinde yer alacak adayların etnik kimliklerinin işçiler için ne kadar önem arzettiğini anlamaya yönelik sorular soruldu. DTP'nin yerel seçimlerde Kürt olmayan bir aday göstermesi durumunda oy verip vermeyeceklerine dair dile getirdiğimiz soru sonrasında gelişen diyaloglara bakacak olursak:

Birinci ve İkinci İşçi: *Ben şahsen vermem. Yok.*

Birinci İşçi: *Çünkü öyle düşünemez. Bir Kürt kadar düşünemez. Ben kendi şahsıma vermem. DTP bile olsa.*

32- Etnik kimlik oluşumunda sadece makro politik ve sosyo-ekonomik parametreler üzerinden çıkarımlar yapma çabası, etnik bilinç oluşumuna doğrudan etki eden ara mekanizmaları gözlerden uzak tutacaktır. Kürt hareketinin metropollerde yaşayan Kürtlerin etnik kimlik oluşumunda oynadığı rolü hesaba katmadan yapılan analizlerin önemli bir faktörü gözden kaçırılmış olacakları söylenebilir. Lakin bu konu hakkında etraflıca bir tartışma yürütmeyi sağlayacak olan ikincil kaynakların neredeyse sıfıra yakın olması yüzünden, şimdilik Kürt hareketinin Kürt kimliğinin oluşumu konusunda önemli bir aktör olduğunu hatırlatmakla yetiniyoruz.

33- Kürt hareketinin karşı-hegemonya tesis etme sürecinde Kürt kimliğinin temsiliyeti ve süreklilik arz etmesinin bir ifadesi olması açısından Newroz eylemliliklerinin hatırı sayılır bir yerde durduğunu akılda tutmak gerekmektedir (bkz. Aydın, 2005).

TKD: *Sen de mi vermezsin?*

İkinci İşçi: *Hayır vermem.*

Birinci İşçi: *Ben neden oyumu ona veriyorum? Bir çözüm için. O kesinlikle savunamaz.*

TKD: *Mesela Akın Birdal gibi bir adam. Akın Birdal, Türk'tür.*

Birinci İşçi: *Akın Birdal gibi bir adam artık çıkamaz.*

Üçüncü İşçi: *Bizimkiler yapamıyorsa onlar nasıl yapsınlar?*

İkinci İşçi: *Daha önce bir şey yapmışsa, tanıyorsak bir şeyler yaparız ama yeni katılan birisi ise...[XV. Görüşme]*

“Birinci İşçi” olarak geçen Kürt tersane işçisinin, önceki seçimlerde Kürt meselesinin çözülmesi için AKP'ye oy verdiğini pişmanlıkla dile getirmiş olması göz önünde tutulması gereken başka bir noktadır. Bu işçiden de anlaşıldığı üzere, fazlasıyla politik konjonktürel değişimlere açık olabilecek oy verme davranışlarını doğrudan Kürtlerin etnik bilinçlerine dair bir kriter olarak ele almaktan ziyade, Kürt olmayan adaylara karşı bir güven bunalımının varlığına dikkat çeken bir işaretçi olması hasebiyle vurgulamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Etnik bilincin politizasyonu çerçevesinde ele alınacak olursa, ortak zemin yokluğunda ve ayrımcı pratiklerin varlığında grup içine dönük eğilimlerin belirginleştiği yönünde bir teşhis yapılabilir.

Son tahlilde, Kürtlerin göç dalgaları sonucunda kentlere yerleşmeleriyle keşilen olgular bütünü derli toplu bir çizgide düşünmekte fayda var. Tuzla Tersaneler Bölgesi'ne zorunlu Kürt göçü sonrasında gelen Kürtlerin neoliberal dönemde ücretler, emek-yoğunluk, enformelleşme, iş güvencesi yoksunluğu gibi kriterler esasında iş hiyerarşisinin en alt katmanlarına yerleşmiş olması önemle vurgulanması gereken konulardır. Bu noktada, Kürtlerin ayrımcı pratikler ve söylemlerin varlığında tepkisel milliyetçilikle ivme kazandığı hatırlanmalıdır. Geliştirmiş olduğumuz bu argümanın, herhangi bir niceliksel metot üzerinden incelenmesinin veya test edilmesinin malum koşullar altında imkânsıza yakın olduğu uyarısıyla beraber, Kürtlere yönelik ayrımcılığın hem iş sahasında hem Türkiye Devleti ile kurulan ilişkilerde hem de diğer günlük yaşam pratiklerinde izlerinin sürülebildiğini Tuzla örneğinde görmek mümkündür. İki-Uluslu hegemonik proje kapsamında, gücüne ket vurulan ve baskı altında tutulan tarafta yer alan Kürt ve Türk emekçilerinin ortaklaşabilecekleri bir zeminin eksikliğinin, grup içine dönük yönelimleri derinleştirmiş olduğu Tuzla özelinde gözlemlenebilir.

Sonuç

Tuzla Tersaneler Bölgesi meselesini etraflıca anlamak amacıyla kaleme alınan bu çalışma, Türkiye'nin yaşamış olduğu neoliberal dönüşümün hikâyesini, Kürt meselesini ve Türkiye'deki Kürt toplumunun yaşadığı dönüşümleri merkeze alarak incelemiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin neoliberal tahakküm altına girmesine paralel bir tarihsel aralıkta karşı-hegemonya unsuru haline gelen Kürt hareketinin, İki-Uluslu hegemonik projeye girişimi süresince

yaşanan hegemonik krizleri derinleştirdiğini ve dönüştürdüğünü söylenebilir. Kürt hareketi, Türkiye’nin neoliberal dönüşümü süresince yalnızca artan askeri harcama kalemlerine etki eden ve bu şekilde ekonomik krizleri derinleştiren bir faktör olarak değil, bilakis Türkiye Devleti içerisindeki kurumların yeniden örgütlenmesine ve düşük yoğunluklu demokrasi rejiminin katmerlenerek süregelmesine yol açan bir aktör olarak not düşülmelidir.

Bu noktada, önemli bir kısmı 1990’ların ilk yarısında vuku bulan zorunlu Kürt göçü, Türkiye Devleti’nin Kürt hareketini ve dolayısıyla da Kürtleri hedef alan manevra savaşları kapsamında hegemonik mücadele sürecinin bir parçası olarak ele alınmıştır. Bu noktada, zorunlu Kürt göçü sonrasında Kürt emekçi yığınlarının Kürt Bölgesi’ndeki illere ve Türkiye metropollerine akması sonucunda oluşan ucuz emek gücüne sarılan neoliberal piyasalar, Kürtleri iş hiyerarşisinin en diplerine doğru itmiştir. Bununla ilişkili olarak, zorunlu Kürt göçünün gerçekleştiği tarihsel dönemin neoliberal dönüşümün en çetrefilli şekilde yaşandığı ve devletin materyal ayrıcalıklar dağıtan misyonunun eridiği bir dönemle çakışması sonucunda ortaya çıkan Kürt yoksulluğundan bahsedilebilir.

1990’ların ortasında, Kürt hareketi ve İslamcı hareketin meydan okumaları sonrasında etki yüzeyi ciddi manada aşınan ulusal-popüler proje kapsamında yeniden vücuda getirilen ve bir pasif devrim çabası olan neo-Kemalizmin, kısmi olarak kaydettiği başarılarla rağmen külli bir reformist dönüşümü sağlayamadığını söylemek mümkündür. Arkasından, Özal döneminde başlayan ve ikinci önemli kopuşunu 2000’ler sonrasında AKP ile sürdüren neoliberal dönüşümün tüm keskinliğiyle devam etmekte olduğu yakın dönemde, Kürt hareketinin etkin bir aktör olma konumunu koruduğu açıkça görülebilir. Lakin Türkiye’deki neoliberalizm karşıtı siyasetin emek ve sınıf eksenlerinden ulusal-popüler projeye yedeklenmiş olmaktan kurtulamadığı ve devrimci işçi sınıfı mücadelesinin 2000’li yıllara doğru inişe geçtiği göz önünde tutulursa, Kürt hareketinin neoliberal muhalefet ile arasındaki mesafeyi anlamak kolaylaşacaktır.

Yakın dönemden biraz gerilere doğru gidilecek olursa, Kürt bölgesinin sosyo-ekonomik olarak geri kalma sebeplerini neoliberal dönüşüm öncesi dönemle karşılaştırmalı bir çerçevede tartışma sonucunda ortaya atılan tezlerden bir tanesi, çatışmalı politik iklimin geri kalmışlık bağlamında önemli bir yer tutmasına rağmen, geri kalmışlık olgusunun tam manasıyla açıklanabilmesi için yetersiz kaldığı yönündedir. Uzun erimli bir tarihsel analizle cevaplanması mümkün olan ve neoliberal dönüşüm ile katmerleşen geri kalmışlık olgusunun bizzat Kürtlüğün mesele olmasından ileri geldiği ve sadece kapitalizmin eşitsiz gelişim mantığı çerçevesinde kavranmasının oldukça zor olduğu not düşülmektedir.

Tuzla Tersaneleri hakkında işlenen tezler hatırlanacak olursa, tersanelerde yaşanan iş cinayetlerinin ve iş kazalarının sebeplerinin kapitalist üretim sürecinde ortaya çıkan dinamiklerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Taşeronlaşma sistemi üzerinden emek maliyetlerin düşürülmesiyle tatlı kârlar elde eden Tuzla burjuvazisinin, iş güvenliği konusunu maliyetleri düşür-

mek için taşeronlara havale etmesi ve taşeronlara verilen işlerin net bir son tarihe iş yetiştirmek için işçilerin oldukça yoğun bir şekilde çalışmak zorunda kalması gibi yapısal faktörler ekseninde iş cinayetleri-kazaları vuku bulunduğu söylenebilir. Paralel bir çerçevede ele almak gerekirse, geleneksel toplumsal bağların istihdam edilme biçimlerine etki ederek emek örgütlenmesinin zemini kaydırmış olmasından bahsedilebilir. Tuzla'da yürütülen işçi sınıfı mücadelesinin işçilerin lehine "kısmi" sonuçlar doğurmasına rağmen, esnek üretim ilişkileri dolayısıyla kayan örgütlenme zemine koşut bir şekilde kısıtlı kaldığını söylemek mümkündür.

Hemşerilik, ailevi, bölgesel ve etnik/ulusal toplumsal bağlara yaslanan emek süreçlerinin, "uyumlu çalışma" başlığı altında, iş verimliliğini artırmak için sermayenin artı değer üretimine sağladığı katkı dolayısıyla yeniden üretildiğini not düşülmelidir. Bu noktada, etnik/ulusal kimlik farklılıklara sahip işçilerin uyumlu çalışmamasının altında yatan nedenlerin yalnızca kültürel veya dilsel bir farklılıktan ötürü değil, daha geniş ve politik bir bağlamda Kürt meselesinin içerisinde doğan ayrımcılık gibi olgularla birlikte düşünülmesi gerekmektedir. PKK ile Kürtler arasında devlet tarafından kurulan kategorik ayrışmanın aşındığı bir dönemde, Türkiye Devleti'nin, Kürt hareketine karşı mücadele stratejilerini uygulama sürecinde "ülke birlik ve bütünlüğü" için rıza devşirmek ve bu bağlamda Türk milliyetçiliğini harlandırmak gibi başvurduğu yolların bir sonuç olarak toplumsal zemine yayılmış bir Kürt karşıtlığı potansiyeli ortaya çıkardığına ve toplumsal etkileşimler bağlamında bu potansiyelin vücuda geldiğine -Tuzla özelinde- işaret etmek mümkündür. Bu yüzden, PKK ile Türkiye Devleti arasındaki silahlı mücadelenin gündemine bağlı olarak daha da görünür olan, kimlik kontrolleri ve bayrak kampanyaları benzeri olgular üzerinden hegemonik mücadele alanında şekillenerek toplumsal tabana nüfuz eden bir ayrımcılıktan bahsedilebilir.

Kapitalizmin, henüz var olmamış bir insan türünü Tuzla'da gerçeğe dönüştürme konusunda ısrar edebilmesine olanak tanıyan koşulların ancak Tuzla burjuvazisinin Türkiye Devleti ile kurmuş olduğu ilişkiler bağlamında mümkün olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Kürt olmanın, verimli ve uyumlu çalışarak Tuzla sermayesine tatlı kârlar getirdiği durumlarda kabul gördüğü, işçi olmanın -örgütsüz bir şekilde- her an ölüm ve iş kazası tehdidi ile yaşamayı normalleştirme şartına bağlandığı bir Tuzla'dan söz edilmektedir. Tüm bunlara rağmen Tuzla'nın çılgınlığını duyan; Türk ve Kürt işçilerin, üniversite öğrencilerinin, Kürt hareketinin, örgütlü emek siyasetinin ve milletvekillerin birlikte saf tuttıkları eylemlerin işçilerin yaşamını "daha" güvenli hale getirdiğinin altını çizmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Nevra. 2008. *Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde Enformelleşme*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Akdemir, Nevra ve Odman, Aslı. 2008. "Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde Örülen ve Üstü Örülen Sınıfsallıklar", *Toplum ve Bilim* 113: 49-89
- Akkaya, Yüksel. 2002. "1980'den Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı". *Birikim Dergisi*. 90-100.
- Akyüz, Yılmaz, Boratav, Korkut. 2003. "The Making of the Turkish Financial Crisis". *World Development*. 3(9). 1549-1566
- Alim, Ahmet. 2006. "Türk Rejiminde Ordu Sanayi Kompleksi veya Ordu Devlet". *Serbesti Dergisi*. 23: 56-74
- Aydın, Delal. 2005. "Mobilizing the Kurds in Turkey: Newroz as a Myth". Unpublished M.S. Thesis, Political Science and Public Administration, METU.
- Aydın, Osman. 2004. *Kürdistan'ın Demografisi ve Kürdistan'da Nüfus Hareketleri*. Apec Förlag: Spanga.
- Başlangıç, Celal. 2001. *Korku Tapınağı/ Güçlülük- Silopi- Lice- Tunceli*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Beşikçi, İsmail. 1970. *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*. Ankara: E Yayınları
- Bianet. 18.07.2008. "Tuzla'da Eğitim Alan İşçiler: Öğrenip İtiraz Edecek Olsak İşten Atarlar" < <http://www.bianet.org/bianet/kategori/bianet/109079/tuzlada-egitim-alan-isciler-ogrenip-itaraz-edecek-olsak-isten-atarlar>>
- Bila, Fikret. 01.09.2005. "Hizbullah İçin Uyarmıştım". *Milliyet Gazetesi*, <http://www.milliyet.com.tr/2005/09/01/yazar/bila.html>
- Boratav, Korkut. 2006. *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2005)*. Ankara : İmge
- Bozarslan, Hamit. 2000. 'Why the Armed Struggle? Understanding the Violence in Kurdistan of Turkey'. (eds.) Ferhad Ibrahim and Gülistan Gürbey. *Kurdish Conflict in Turkey*. New York: Saint Martins Press, 17-30.
- Bozarslan, Mehmet Emin. 2003. *Doğunun Sorunları*. İstanbul: Avesta Yayınları
- Buğra, Ayşe. 2002. "Political Islam in Turkey in Historical Context: Strengths and Weaknesses". (eds.) Neşecan Balkan and Sungur Savran. *The Politics of Permanent Crisis : Class, Ideology and State in Turkey*. New York : Nova Science Publishers, 107-144
- Burawoy, Micheal. 1983. "Between the Labor Process and the State: The Changing Face of Factory Regimes under Advanced Capitalism", *American Sociological Review* 48 (5): 587-605
- Cam, Sürhan. 2006. "Institutional Oppression and Neo-Liberalism in Turkey". *Capital and Class*, 77: 89-114.
- Çelik, Betül, Kurban, Dilek, Yüksek, Deniz. 2006. *Overcoming a Legacy of Mistrust: Towards Reconciliation Between The State and The Displaced*. Geneva: Norwegian Refugee Council Internal Displacement Monitoring Council.
- Çelik, Ayşe Betül. 2005. "I miss my village!: Forced Kurdish Migrants in İstanbul and Their Representation in Associations", *New Perspectives on Turkey*, 32: 137-163.
- Çelik, Selahattin. 2000. *Ağrı Dağını Taşımak: Çağdaş Kürt Halk Direnişi: Siyasi, Askeri, Ekonomik ve Toplumsal Sonuçları*. İtalya: Zambon Verlag
- ÇSGB, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. Haziran 2008. *Tersaneler ve Tuzla Gerçeği*. Ankara. <<http://www.calisma.gov.tr/images/editor/tuzla.pdf>>
- Deniz Haber. 13.02.2008. "Kazaların Sebebi Eğitimsiz İşçiler" <<http://www.denizhaber.com.tr/gemi-insa-san/12216/kazalarin-sebebi-egitimsiz-isciler.html>>
- Deniz Ticaret Gazetesi, 21.05.2008. "Roj TV'den PKK Talimatının Faturası Selah Tersanesine". < <http://www.denizticaretgazetesi.org/index.php?haber=7329>>
- Devrimci Demokrat Gençlik. 1979. "Bismil Köylüleri Ağa Zulmunu Proptesto Ettiler". 4: 10-15.
- Devlet Planlama Teştilatı. 2000. "Doğu Anadolu Projesi Ana Planı: Mevcut Durum ve Analizi". < <http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/dap/durum3.pdf>>
- Eagleton, Terry. 2004. *Kuramdan Sonra*. İstanbul: Literatür Yayıncılık
- Ecevit, Mehmet. C. (1999). *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeadağ Köyü Monografisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı

- Ercan, Fuat, Oğuz, Şebnem. 2007. "Rethinking Anti-Neoliberal Strategies Through the Perspective of Value Theory: Insights from the Turkish Case". *Science & Society*, 71(2) 173-20
- Erdoğan, Necmi. 2001. 'Neo-Kemalizm, Organik Bunalım ve Hegemonya'. (eds.) Tanıl Bora,
- Murat Gültekingil. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erman, Tahire. 2001. "The Politics of Squatter (Gecekondu) Studies in Turkey: The Changing Representations of Rural Migrants in the Academic Discourse". *Urban Studies*, 38(7), 983-1002
- Gökalp, Deniz. 2007. "Beyond Ethnopolitical Contention: The State, Citizenship and Violence in the 'New' Kurdish Question in Turkey". Unpublished Ph.D. Dissertation, Faculty of the Graduate School of the University of Texas at Austin
- Haber Diyarbakır, 29.05.2008. "Kürtçe Linç Sebebi mi?"
<http://www.haberdiyarbakir.com/news_detail.php?id=10469&uniq_id=1239538879>
- Harvey, David. 1997. *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- . 2004. "Neo-Liberalism and Restoration of Class Power". Neoliberalism Workshop: Historical Perspectives and Critical Possibilities. 15 Ocak 2008, <http://www.princeton.edu/~sf/workshops/neoliberalism/classstore.pdf>
- . 2005. *Neoliberalism. A Brief History of Neoliberalism*. New York : Oxford University Press.
- Hechter, Michael. 1973. "The Persistence of Regionalism in the British Isles, 1885-1966". *The American Journal of Sociology*, 79(2): 319-342
- . 1974. "The Political Economy of Ethnic Change". *The American Journal of Sociology*, 79(5): 1151-1178
- Hürriyet Gazetesi, 26.05.2008. "Sigortacılar, Riskli Gördükleri Tuzla Tersanelerini Sigortalamıyor" <<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=9021532&tarikh=2008-05-26>>
- Jacoby , Tim. 2004. *Social Power and the Turkish State*. London ; New York: Frank Cass
- Jessop, Bob. 1990. *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Jongerden, Joost. 2008. *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler: Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*. İstanbul: Vate Yayınları 2008
- Kardas, Aban. 2008. "Turkey Under the Justice and Development Party: Between Transformation of 'Islamism' and Democratic Consolidation?" *Critique: Critical Middle Eastern Studies*. 17(2): 175-187.
- Kendal. 1993. 'Kurdistan in Turkey' (eds.) Gerard Chailand. *A People Without a Country*. Olive Branch Press: New York.
- Keyder, Çağlar. 2005. "Globalization and Social Exclusion in İstanbul". *International Journal of Urban and Regional Research*. 29(1) : 124-34
- Keyder, Çağlar, Üstündağ, Nazan. 2006. 'Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kalkınmasında Sosyal Politikalar', *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Keyman, Fuat. 2005. "The 'Kurdish Question' " in Ahmet İçduygu and Fuat Keyman eds., *Citizenship in a Global World : European Questions and Turkish Experiences*. London: Routledge.
- Kirişçi, Kemal, Winrow, Gareth. 2002. *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KONDA. 2006. "Biz Kimiz? Toplumsal Yapı Araştırması: Kürtler ve Kürt Sorunu". <<http://www.konda.com.tr/html/dosyalar/kurtler.pdf>>
- . 2008. "Biz Kimiz?/Hayat Tarzları Araştırması". <http://www.konda.com.tr/html/dosyalar/KONDA_Hayat_Tarzlari_Ozet.pdf>
- Köz Gazetesi. Nisan 2004. "Yaşadığımız Topraklarda 2004'e Kadar 1 Mayısların Tarihçesi" <<http://www.kozonline.info/kzphp/haber.php?makale=116>>
- Milliyet Gazetesi, 08.09.2006. "Sakarya'da Olayları 'Fısıltı Gazetesi' Tırmandırdı!" <<http://www.milliyet.com.tr/2006/09/08/son/sontur25.asp>>

- Mutlu, Servet. 2002. *Doğu Sorununun Kökenleri: Ekonomik Açıdan*. Ankara: Ötügen Yayınevi
- İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler. 1997. <ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/gosterge/1997-04>
- Navaro-Yashin, Yael. 2002. *Faces of the State : Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton, N.J. : Princeton University Press.
- NTVMSNBC. 23.05.2008. "Sendikalar Tuzla'da Birbirine Düştü" <<http://www.ntvmsnbc.com/news/447545.asp>>
- Odman, Ash. Nisan 2008. "Tuzla'da İşçiler, Sermaye, Gemiler, Tersaneler: Kaydıra Kaydıra Nereye?", *Sendika.org*, URL: http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=16436
- Öngen, Tülin. 2002. 'Political Crises and Strategies For Crises Management: From 'Low Intensity Conflict' to a Regime of 'Low Intensity Instability'' (eds.) Neşecan Balkan and Sungur Savran. *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey*. New York : Nova Science Publishers, 55-84.
- Öniş, Ziya. 2006. "Beyond The 2001 Financial Crisis: The Political Economy of the New Phase ,of Neo-Liberal Restructring in Turkey". Paper presented at the ISA Annual Convention, San Diego, California, USA, March 22-25.
- Parla, Taha. 2002. "Türkiye'de Merkantilist Militarizm:1960-1998". *Birikim Dergisi*. 160/161, 67-80.
- Radikal Gazetesi. 31.08.2006. "Kürt İşçilere Linç Girişimi" <<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=197359>>
- Radikal Gazetesi. 23.06.2008. "Tuzla'da 88 Lira İçin Ölüyorlar". <<http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=HaberDetay&ArticleID=884658&Date=23.06.2008&CategoryID=97>>
- Saraçoğlu, Cenk. 2008. "Migration, Neoliberalism and Ethnicization: The Middle-Class Construction of Kurdish Migrants in İzmir, Turkey". Unpublished Ph.D Dissertation, School of Graduate and Post-Doctoral Studies, The University of Western Ontario
- Sendika.Org. 22.05.2008 "Tuzla'da Hükümetten Lokavt Tehdidi" <http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=17171>
- Sert, Deniz. 2008. "Property Rights in return and Resettlement of Internally Displaced Persons (IDPs): A Quantitative and Comparative Study". Unpublished Ph.D. Dissertation, Graduate Faculty in Political Science, The City University of New York.
- Simon, Roger. c2001. *Gramsci's Political Thought: An Introduction*. London: Electric Book Co.
- Sönmez, Mustafa. 1990. *Doğu Anadolu'nun Hikayesi. Kürtler: Ekonomik ve Sosyal Tarih*. Ankara: Arkadaş Yayınevi
- Senses, Fikret. 2001. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*, İletişim: İstanbul.
- Tamer, Meral. 27.02.2008. "Tuzla'da İşçiler Ölmezse, Tersaneler Kâr Edemez!". Milliyet Gazetesi. <<http://www.milliyet.com.tr/2008/02/27/yazar/tamer.html>>
- Tarrow, Sidney. 1998. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TBMM, İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu. Mart 2008. *Tuzla Tersaneler Bölgesindeki İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Önlemlerinin Yetersizliği ile İlgili İddialar Hakkında Alt Komisyon Raporu*. Ankara, basılmamış. URL: <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhak/insanhaklari.htm>
- Topumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*. (1988). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tünay, Mahmut. 2002. "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi." *Praksis* (5):177-197
- Uslu, Emrullah. 2008. "The Kurdistan Workers' Party Turns Against the European Union". *Mediterranean Quarterly* 19(2): 99-121
- Yeğen, Mesut. 1999. *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- . 2001. "Kemalizm ve Hegemonya?" (eds.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- . Mayıs 2006. "Mesut Yeğen'le 'Müstakbel Türk' ve 'Sözde Vatandaş' Üzerine: Kürtleri Türkleştirme Operasyonu", *Express*, 36-41
- Yeldan, Erinc. 2005. 'Turkey in 2005 and Beyond: Macroeconomic Policy, Patterns of Growth and Persistent Fragilites'. 12 January 2009. <<http://www.countdownnet.info/archivio/analisi/Europa/289.pdf>>

- Yeldan, Erinç, Cizre, Ümit. 2005. "The Turkish Encounter with Neo-liberalism: Economics and Politics in the 2000/2001 Crises". *Review of International Political Economy* (12)3: 387-408
- Yıldırım, Ergün, Naç, Hüsamettin, Özler, Hayrettin. 2007. "A Sociological Representation of the Justice and Development Party: Is It a Political Design or a Political Becoming?". *Turkish Studies*. 8(1): 5-24.
- Yılmaz, Gamze. 2008. "Kapitalizmde Zaman-Mekan Sıkışması". *Çalışma ve Toplum*, 2: 155-171.
- Yücesan-Özdemir, Gamze. 2003. "Neoliberal Social Policy and Production Politics in Turkey". *Turkish Studies*. 4(3): 178-198.
- Yükseker, Deniz, Ayata Bilgin. 2005. "A Belated Awakening: National and International Responses to the Internal Displacement of Kurds in Turkey". *New Perspectives on Turkey*, 32: 5-42